

चातुर्मास्यानां द्विरावृत्तिः सर्वेषां भवति संवत्सरद्वयेन पुनश्च वैश्वदेवपर्वमात्रं
चातुर्मास्यमध्ये भवति । तत ऊर्ध्वमाषाढमासो भवति तस्मिन्प्राप्ते वरुणप्रधासैर्न यष्टव्यं
तं मासमतिक्रम्य श्रावण्यां वरुणप्रधासैर्यष्टव्यं चैत्र्यामुपक्रमे तु संवत्सरत्रयमभ्यस्य
पुनश्चैत्र्यां वैश्वदेवेनेष्टा श्रावण्यां वरुणप्रधासैरेवं चैत्रमारभ्यर्तुत्रयं भाद्रपदे भवति ततो
मासमतिक्रम्य कार्तिके साकमेधैर्यजेत् । अनेन प्रकारेण पञ्च संवत्सरान्यजति ।
ततोऽपि फलभूम्नो द्विस्त्रिंश पञ्चसंवत्सराणि चातुर्मास्यानि यजेत । तथा च पञ्च दश
पञ्चदश वा त्रयः प्रयोगा विकल्पेन भवन्ति । अभ्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां पञ्चमप्रश्ने शुनासीरीयः षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
पञ्चमश्चातुर्मास्यप्रश्नः ।

अथ षष्ठः प्रश्नः ।

(तत्र प्रथमः पटलः ।)

ऋग्वेदाद्युपदिष्टेषु साङ्गकर्मसु कर्तृता ।
होत्रादेः परिभाष्याथाध्वर्योर्याजुपकर्मसु ॥ १ ॥
निरूपिता ब्रह्मणोऽपि हविर्यज्ञेषु तेषु तु ।
प्रधानकर्तृदंपत्योः फलाप्रार्तिं निवारयन् ॥ २ ॥
संकल्पादेव कर्तृत्वमनयोर्मुख्यमादिशन् ।
फलं च सर्वकर्मस्वत्रैवान्यच्च प्रसङ्गतः ॥ ३ ॥
किञ्चिदुक्त्वा हविर्यज्ञयाजमानं सविस्तरम् ।
होत्रादिवेदसंज्ञाभिर्विहितेष्वपि कर्मसु ॥ ४ ॥
होत्रादिकर्तृनियमापवादेन निरूप्यते ।
लिङ्गाद्वर्क्याद्विशेषाभिधानाच्छ्रुत्या च बाधने ॥ ५ ॥
सन्ति सामान्यसंज्ञायाः षष्ठे प्रश्ने प्रतिज्ञया ।
अवैतानिककर्माणि सत्रह्याण्यपि चर्त्विजाम् ॥ ६ ॥
साध्यानि तेषु चोत्सर्गात्कर्तृगामि फलं स्थितम् ।
न्यायवैदग्ध्यविज्ञेयं याजमानमितीरितुम् ॥ ७ ॥

प्रतिज्ञाकरणं तावदादौ सर्वस्य तन्यते ।

हविर्यज्ञे दर्शपूर्णमासादौ तन्निरूप्यते ॥ ८ ॥

याजमानं व्याख्यास्यामः ।

यद्यपि यज देवपूजासंगतिकरणदानेष्वितिधात्वनुशासनसूत्रेण यजेर्धातोः पूजाद्यर्थस्य लटः शतृशानचाविति सूत्रेण लडादेशशानचप्रत्ययान्तस्य व्युत्पत्त्या यजमानशब्देन देवपूजादिकर्मणः कर्ताऽऽत्मनेपदार्थाच्च फलभोक्ता प्रतीयते तथाऽपि याग(यो)रूढ्या चार्त्विक्साध्ये कर्मणि फलभोक्ता यः स एव प्रतीयते । पूर्तेषु यजत्यर्थेष्वपि यजमान-शब्दप्रयोगात् । देवपूजाकर्तर्यदर्शनाच्च । तस्मादक्षिणार्थे प्रवृत्तार्त्विक्कर्तृके कर्मणि यः फलभोक्ता स एव यजमानशब्दवाच्यः । नच कर्ममात्रफलभोक्तरि दृश्यते प्रयोग उपनयनादिषु सामयाचारिकेष्वपि च फलभोक्तरि प्रयोगाभावात् । तयोः फलभोक्तोः कर्म तद्याजमानम् । पत्न्या अपि फलं भोक्तृत्वस्याऽऽधानप्रश्ने निरूपितत्वात् । यद्यपि तत्तद्वेदविहितानि वैतानिकानि होतृवेदादिसंज्ञाभिर्होत्रादिनियतकर्तृकाण्येवेति स्थापितं तथाऽपि विशेषप्रमाणैस्तद्वाधेन दंपत्योरपि क्वचित्कर्तृत्वं प्राप्तं तन्निरूप्यत इत्यर्थः ।

तत्र फलप्रापकं यजमानमात्रानुष्ठेयं प्रमाणमाह—

समस्ते क्रतावर्थं श्रूयमाणं यजमानः कामयते ।

समस्ते नियतेऽनियते च साङ्गे क्रतौ क्रतुशब्दपुरस्कारेणार्त्विग्निधिभिर्विहितार्त्विक्कर्तृके कर्मणि । दर्शपूर्णमासयोश्चत्वार ऋत्विज इत्यादिनाऽग्निहोत्रस्य यज्ञक्रतोरेवमन्तेन दर्शपूर्णमासचातुर्मास्यपश्चग्निहोत्राणामक्रतुरूपाणामपि क्रतुशब्देन गौणेनाप्युपात्तानामिह ग्रहणं, ज्योतिष्टोमस्य तु मुख्यत्वेनोपात्तस्य यागविशेष एव सपशुके सोमाख्ये क्रतुशब्दो याज्ञिकप्रसिद्ध्या रूढो वेदे च वाजपेये सर्वे यज्ञक्रतवोऽवरुध्यन्त इत्यादौ ततोऽन्यत्र पञ्चमहायज्ञेषु यज्ञसत्रशब्दवद्गौणः । प्रकृते मुख्यमात्रग्रहणे हविर्यज्ञयाजमानकर्मविधानं विरुध्येत तस्माङ्गौणमुख्यानां ग्रहणम् । यज्ञं व्याख्यास्याम इत्यत्र विधिक्षणानि कर्माणि कर्मभिर्निःश्रेयसमित्यादौ च प्रयुक्तयज्ञशब्दकर्मशब्दवाच्यपहाय क्रतुशब्दं प्रयुज्जानेनाऽऽचार्येणार्त्विक्साध्यान्येव कर्माणि क्रतुशब्देन गृहीतानीति गम्यते । अर्थं ममेदं भूयादित्यर्थ्यते तदर्थं फलमिति यावत् । क्रतौ प्रयोजनतया साध्यत्वेन प्रयोजकोऽर्थः । तं क्रतौ साध्यं विधिश्च्युत्साधनयोग्यपरया नियतेषु निःश्रेयसलङ्घसहकृतया विश्वजिदादौ स्वर्गं रात्रिसत्रादौ प्रतिष्ठादिकं कामादिपदवद्वाक्यसहकृतया च वायव्यश्चैतमालभेत भूतिकाम इत्यादौ भूत्यादिकमर्थत्वेनाऽऽवेदितं यजमानः कामयते । नच वर्तमानापदेशादनुवादः कामस्येति वाच्यम् । निष्प्रयोजनत्वादानर्थक्यमेव स्यात् । तस्मात्कामयेतेति विधौ प्रयोगोऽप्राप्तत्वात् । नच फलकामनायां विधिरस्ति । कामनेच्छा

सा वस्तुसौन्दर्यज्ञानादेव जायते नतु विधिना । विधिर्हि न फले प्रवर्तकः । अत एव फलांशे भावनायास्तु प्रत्ययो न विधायक इत्युक्तं तस्मात्फलसाधने विधिरिति वाच्यम् । तत्र वाचिको यः कामाभिनयोऽप्राप्तः स एव कामयतो विहितोऽतो यजमान एवेत्ययं नियमोऽपि युज्यते । नानावेदगतं फलं तथाऽपि नर्त्विग्भिः संकल्पनीयं समाख्याया बाधात् । अत एव यो यक्ष्य इत्युक्त्वेत्यत्राऽऽत्मनेपदं श्रूयते । उक्त्वेत्यनेन संकल्पस्य वाचिकत्वमुक्तं तदेव प्रथमं यजमानकर्म श्रुत्यैवोक्तं पुरुषरूपप्राप्तं तेन यज्ञे प्रवर्तमानत्वेन यजमानो नत्वनारब्धयज्ञो यजमानः स्यात्किंतु यक्ष्यमाणः । अतोऽनेन यज्ञेन यक्ष्य इति कृतवाचिकसंकल्पोऽङ्गप्राप्तमानो येन क्रतुना यक्ष्य इति कृतसंकल्पः । तत्र श्रूयमाणं फलमपि कामविषयत्वेनानुवदेदमुककाम इति तद्वाक्यशेषत्वेनान्यथा सिध्यतः फलस्यानन्वये संकल्पवाक्यमसमर्थं स्यात् । यागेन भावयिष्य इत्युक्ते किमित्याकाङ्क्षा जायते तत्पूरणायामुककाम इति वक्तव्यमित्यर्थः । अत एवान्यफलकर्मणि चर्त्विक्कर्तृत्वविधानार्थं यजतीति परस्मैपदनिर्देशो नहि प्रयत्नपरिस्पन्दाश्रयत्वमात्रेण मुख्यं कर्तृत्वं संभवति । स्वतन्त्रः कर्तेति पाणिनिस्मरणात्स्वातन्त्र्यं भोक्तुरेव मुख्यं तत्प्रेरितेषु तु स्वातन्त्र्यं गौणं विवक्षितं दर्शयितुं यजतीति परस्मैपदप्रयोगः । सूत्रकृताऽप्यृगवेदेन होता करोतीत्यादौ परस्मैपदप्रयोगेणान्यप्रेरितत्वं दर्शितं, नहि परार्थफले कर्मणि परेणाप्रवर्तितः प्रवर्तते । ननु स कथं फलभोक्ता स्यात्प्रधानकर्मणोऽकर्ता यतो नच वैदिके कर्मणि स्वातन्त्र्यमात्रेण कर्तृता । तथा च जैमिनिः पूर्वपक्षसिद्धान्तावाह शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणात्वादिति सूत्रेण । सर्वं कर्म फलभोक्त्रैव कर्तव्यमिति प्रा(त्यभिधा)य राद्धान्तिभम्—उत्सर्गे वा प्रधानं स्यादिति । सर्वस्य साङ्गस्य कर्मणो हि ऋत्विक्साध्यत्वेऽपि यागमात्रप्रधानं तत्पत्न्या कर्तव्यमेतावता तत्फलप्राप्तिः । अत एव कात्यायनः—प्रधानस्वामी फलभागादिति । तेनापि द्रव्यदेवतात्यागो याग इत्युक्तम् । तस्मात्प्रधानमात्रकर्तृत्वेन कर्मफलं तस्येति युक्तम् । भवत्यक्षे तु त्यागप्रधानता प्रथमपटले निराकृता । प्रधानं यागो होतृकर्तृको होमोऽध्वर्युकर्तृक इति होतृकर्तृक इति स्थितं स्वातन्त्र्यमात्रेण कर्तुः कर्मफलं स्यादिति चेत् । उच्यते—यः प्रधानस्य कर्ता सोऽङ्गानामिति परिभाषितत्वाद्यागस्य प्रधानस्य यजमानकर्तृकत्वे तु यजमानकर्तृकत्वमङ्गानामपि स्यादिति समाख्याभिर्नर्त्विक्कर्तृताऽपि स्यात् । अतो न प्रधानकर्ता यजमान इष्टः सूत्रकृता । तस्मादन्यतोऽप्रवृत्तः फलार्थं संकल्पेन प्रवृत्त एव स्वतन्त्रः कर्ताऽन्यो नेति सूत्रतात्पर्यम् । नचान्येन कृतस्यान्यः फलभोक्ताऽतिप्रसङ्गापत्तेरिति वाच्यम् । यथा यजमानेन त्यागे कृते प्रधाने यजमानपत्न्या अपि फलम् । तत्केन हेतुना संकल्पेनेति वाच्यम् । तत्राऽऽपस्तम्बसमाधिरिति समः समाधिविधिः । यथाऽङ्गेषु कर्तुरन्यस्मिन्नपि यजमानेऽपूर्वमुत्पद्यते तद्वत्प्रधानं पूर्वमपि संकल्पकर्तार्येव स्यात्तत्फलं चेति नातिप्रसङ्गः ।

यथा लोके राजादिः संकल्पमात्रेण राज्यं भुङ्क्ते प्रेरितैः राज्यग्रहणाय प्रधानादिभिः कृत-
ग्रहणमपि विहितेष्वपि देवताप्रतिष्ठादिपूर्वेषु प्रतिष्ठाप्रधानेषु त्यागासंभवाद्वृजपादावपि
तथात्वात्संकल्पमात्रेणैव कृतस्य प्रधानकर्मणो यजमान एवापूर्वमेव तस्य फलं च भव-
तीति न किञ्चिदनुपपन्नम् । एवं वा सूत्रयोजना—समस्ते साङ्गे कर्मकृतौ यो यक्ष्य
इत्यनुवादेन वचनाभिनयेन चोच्चीतेन यक्ष्य इति संकल्पे यद्यपि फलं तथाऽपि विधि-
वाक्ये कृतौ श्रूयमाणं यजमान एव कामयतेऽनेन यक्ष्य इति वाक्य इदमेनेन फलं कामय
इति वाक्यशेषेण कामयते । तस्माद्यज्ञारम्भ एवानेन कर्मणा यक्ष्ये यावज्जीवमित्यादि
यथासंभवमुक्तत्वाऽनेन निःश्रेयसं कामय इत्यादि तत्तत्कामनानुसारेण वदेत् । यथोक्त-
मापस्तम्बेनापि कृत्वा दौ क्रतुकामं कामयेत यज्ञाङ्गादौ यज्ञाङ्गकाममिति । समस्ते साङ्गेऽपि
कृतौ साध्यत्वेनेष्टं श्रावयेदित्युक्तं तच्च यज्ञारम्भे प्रधानफलमङ्गारम्भे चाङ्गफल-
मित्युक्तं भवति ।

ननु नियतेष्वङ्गेषु विधिश्रुतिमात्रेण न फलं निःश्रेयसं कल्प्यं नापि रात्रिसत्रन्याये-
नाऽऽर्थवादिकम् । नापि विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलम् । किंतु नियताङ्गानि प्रधानेन
स्वफलसिद्ध्यर्थं कथंभावाकाङ्क्षिगृहीतानि न पृथक्फलाकाङ्क्षाणि तथाऽपि श्रुत्या
कामपदवत्याऽनन्यार्थया च यत्रापि फलमङ्गेष्वनङ्गेषु चास्ति तत्रापि कामना
क्वचिद्विद्वन्निष्ठाऽपि श्रूयते तत्र किमृत्विजां फलमथवा यजमानस्यैव । यजमानफलेऽपि
संकल्पोऽत्रातिवजां यजमानस्येति निर्णयार्थमाह—

तथा नित्येषु यज्ञाङ्गेषु यानि तु कामयतिः श्रावयति ।

तुशब्देनोत्सर्गवाधो न सर्वत्राङ्गेष्वर्थवादैः फलकल्पना । नाप्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद
एवेति । किंतु नित्येषु फलनिरपेक्षया विधिश्रुत्या फलवत्प्रधानाङ्गेषु तथा निय-
तेषु फलाभावेऽपि नियमेनानुष्ठेयेषु यज्ञाङ्गेषु यज्ञफलवत्तया फलवत्सु । ननु
किमर्थं नित्येष्विति यज्ञाङ्गेषु हि नियमेनानुष्ठानं तद्यज्ञाङ्गग्रहणेनैव सिद्ध-
मिति चेत् । न । वैकल्पिकं यत्राङ्गमस्ति तथाऽतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति
नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति पाक्षिके षोडशियागे फलार्थतयैव प्रवृत्तिर्नान्यथा यज्ञस्य
तेन विना ह्यवैगुण्यात् । तस्माद्वैगुण्यपरिहारार्थमनुष्ठीयमानं नित्यमित्यर्थः । तेष्वप्यन्य-
तःसिद्धस्य स्थानेष्वपि यानि चार्थरूपाणि स(पू)र्वसूत्रेऽर्थमिति पदं व्युत्पन्नमर्थत इति
फलमुक्तं तत्र नपुंसकनिर्देशेन जातिवाचिनोपदिष्टस्यान्न(त्र) व्यक्तवाचकेन बहुवच-
नान्तेन नपुंसकालङ्केन परामर्शो यानीति । यान्यर्थ्यमानानि पुरुषेण नित्याङ्गसाध्यानि
कामयतिर्धातुः श्रावयति अभिधायैव बोधयति तान्येवाङ्गफलानि नान्यानि तान्येव
यजमान एव कामयते सर्वानुषङ्गः । अयमभिप्रायः—यज्ञाङ्गेष्वपि श्रुत्याऽनन्यपरया

बोधितानि फलान्येव न सा श्रुतिरर्थवाद एवानङ्गेष्वपि च किं वक्तव्यं यामि फलं
विना नानुष्ठेयानि तत्रार्थवाद एवाननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्याद्विधेः । तस्मादुभयत्रापि
नार्थवादता किंतु फलार्थतैव । अत्र कामयतिरू(रु)पलक्षणमिच्छाविषयत्वं(त्वे)नार्थप्र-
तिपादकानां शब्दानाम् । बुभूष[ति] तितीर्षत्यनयोः साक्षादेकार्थकत्वात् । इतरार्थसं-
प्रत्ययस्यापि समानार्थत्वात् । अभिचरन्नामयाठ्यादिशब्दानामनिष्ठार्थानामपि विधिषु
न श्रुत्यावेदितार्थस्यापूर्वस्येष्टस्य साध्यस्याऽऽवेदकानामिच्छाविषयत्वं विना साध्यत्वा-
संभवादवश्यमर्थक्षिप्तेच्छाविषयत्वमपि बोधयतामुपलक्षणम् । तान्यङ्गानङ्गफलानि यज-
नस्य कर्मणां स्वतन्त्रकर्तुरेव । तथाऽप्यध्वर्यादिकामना श्रूयते तथाऽपि नाध्वर्यादयः
स्वार्थतया साधयितुमीशते शास्त्रफलं च कर्मणां स्वतन्त्रकर्तुरेवेति न्यायात् । नह्यनेन
प्रवर्तितस्य कर्मणः फलमन्यस्य स्यात् । यदप्यन्यस्य प्रपाप्रवर्तनादिषु कर्मसु तृप्तिः
फलमन्येष्वप्यस्ति तथाऽपि न तद्विधिफलम् । किंतु तदानुषङ्गिकं विधिफलं कर्तुरेवेति
न व्यभिचारः । तथा च यान्कामयेत यजमानानिति तथा यं कामयेत सर्वमायुरिर्यादिति
यजमानकांक्षमेव फलं नाध्वर्युकाममनिच्छतो यजमानस्य फलं स्यात् । एवमृत्विजामपि
क्वचित्स्वकामनाविषयत्वेन स्वफलता दृश्यते । तत्रापि यदि यजमान एवानेन कर्मणा
म ऋत्विजां फलं भूयादिति कामयते तदैव नान्यदा । तदेतत्सर्वं यानीत्यनेन दर्शितम् ।
तथा यं कामयेत प्रमायुकः स्यादित्यादेरपि न फलपरता मानत्वाभावात् । अध्वर्युणाऽ-
निष्टं काम्यमानमपि न यजमानप्रयुक्तेन कर्मणा भवतीत्युक्तम् । यथा यजमानायानिष्टं
कामयते तादृगेवेति । तथा न कार्यमित्यर्थवादः । यत्र तु कामनासमानार्थपदैरबोधितं
तत्काम्यमानमपि नाङ्गफलमित्यपि कामयतिरित्यनेनोक्तम् । श्रावयतीत्यनेन कामादि-
पदबोधितमपि यद्यभिधया न प्रतिपाद्यते किंत्वनूद्यतेऽभिधायाः पदान्तरेण प्रतिबन्धात् ।
तत्रापि न फलताऽपि त्वर्थवाद एव । यथा त्रिष्टुभा परिदध्यादिन्द्रियं वै त्रिष्टुगिन्द्रि-
यकामः खलु वै राजन्यो यजत इति तथा जगत्येत्यपि । अत्र खलुपदानां हेतुत्वे-
नाभिधाप्रतिबन्धादनुवादार्थवादतैव । यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया
परिदध्यादिति फलपरतैवात्र नार्थवादता । अत्र फलवन्त्यङ्गानि क्रियाजातिद्रव्यगुणाः ।
क्रिया तावत्—आधानेऽग्नये भग्निनेऽष्टाकपालेष्टिः । सा नित्या च काम्या च । तथा
राका सिनीवाली पत्नीसंयानभागौ । जातिर्यावत्पालाशं ब्रह्मवर्चसकामस्य यूपं कुर्यात् ।
द्रव्यमपि—द्रव्यमग्निहोत्रहोमे पयः । गुणः—यूपे त्रिरत्निपञ्चारत्नित्वं च । एषां संयो-
गपृथक्त्वन्यायेन यागाङ्गता । तथाऽनङ्गान्यपि कृत्वाश्रितानि चतुर्धा कुह्यागः
पत्नीसंयाजेषु । जातिः—यदि कामयेत ब्रह्मवर्चसमस्त्विति गायत्रिया परिदध्या-
दिति परिधानी[या]यां गायत्रीत्वम् । द्रव्यम्—कांस्यमृन्मये प्रणयनाश्रिते । गुणः—

आधार उच्यनीचते । एतेषां कृत्वङ्गत्ववेदकं प्रमाणं नास्ति । यदि प्रकरणेनाङ्गत्वं तदा वाक्यभेदः स्यात्सकृच्छ्रुतस्य वाक्यस्य ।

उदाहरति—

यथाऽऽधारस्योर्ध्वतायां नीचैस्तायां च ।

ऊर्ध्वमाधारयेत्स्वर्गकामस्य न्यञ्चं वृष्टिकामस्येति यथा यजमान एव कामयते तथा चान्कामयेत यजमानान्समावत्येनानिति व्याहृतिविधाने स्थानविशेषलक्षणो गुणो यजमानफलार्थं विधीयमानो यजमानेनैव कामयितव्यः संकल्पेनेत्यर्थः ।

एतत्सूत्रे नियमविधानेन फलितां परिसंख्यां दर्शयति—

अर्थवादा इत्यरे ।

आधारस्येत्यनुकर्षः । आधारगतगुणविध्यर्थवादा इतरेऽनन्यथासिद्धया श्रुत्यैवाऽऽवेदितार्थप्रापका विध्युद्देशान्तर्गतास्तेऽतोऽन्ये वाक्यशेषा विध्युद्देशान्तर्गताः सन्तः पृथगपि वाक्यार्थं प्रतिपादयन्तो वाक्यैकवाक्यतां गच्छन्तोऽर्थवादाः स्तावका न फलप्रापका इत्यर्थः । ब्रह्ममीमांसकानामिव वाक्यैकवाक्यताऽर्थवादानामिष्टा सूत्रकृतामवाप्तरवाक्यार्थेऽपि प्रामाण्यस्वीकारात्तत्तु(न्नतु)जैमिनीयानामिव पदैकवाक्यता ।

यथा संततमाधारयतीत्यत्र प्राणानामन्नाद्यस्य संतत्या इत्येवमादयोऽर्थवादा आधार-बोस्तथाऽन्येष्वपि नियतेषु यज्ञाङ्गेषु प्रकारान्तरसिद्धा अर्थवादा एवेत्याह—

तथाऽन्येषु यज्ञाङ्गेषु पुरीषवर्त्ता करोति प्रज-
यैवेनं पशुभिः पुरीषवन्तं करोति यच्चूषं मिनोति
सुवर्गस्य लोकस्य प्रज्ञात्या इषे त्वोर्जे त्वेति
आखामाच्छिनत्तीषमेवोर्जे यजमाने दधातीति ।

आखान्तरीयं वाक्यम् । इतीति नानाप्रकाराणामर्थवादानां पूर्वदर्शितानां ग्रहणार्थम् ।

द्रव्यप्रकल्पनं यजमानस्य दक्षिणादानं ब्रह्मचर्यं जपाश्च ।

यथाङ्गाङ्गभूतं द्रव्यं सिद्धं जात्यादिना पश्चादङ्गत्वेन तत्तद्वेदविहितमपि नर्त्तिवमिः संकल्प्यं तत् । नहि तत्र तत्र वेदे संपादनं विधीयतेऽपि तु सिद्धस्याङ्गताऽतो द्रव्यप्रकल्पनं पूर्वमर्थसिद्धं तत्तु स्वार्थसिद्ध्यर्थं यजमान एव कुर्यात् । नहि त ऋत्विजो दक्षिणालोभेन प्रवृत्ताः स्वयं व्ययं कर्तुं प्रभवन्ति । अत आन्यत्रोहिपशुतण्डुलगोजाश्वादीनां संपादनं याजमानं यजमानः स्वद्रव्यव्ययेन साक्षाद्वाऽन्येन वा संपादयेत् । अत्र यजमानग्रहणं पुनः संकल्पे प्रवर्तमानस्य द्रव्यप्रकल्पकत्वं मा भूत्किंतु संकल्पात्पूर्वमेव बक्ष्यमाणस्येति । यजमानपदं द्रव्यप्रकल्पनपदेन न संबद्धमिति पुनराग्रिमैरेव संबन्धो

गर्ग

तथा
यज-

SS-

न्तः

कल-

वा-

र-

ः

।

।

यथा स्यादिति सप्रयोजनं दक्षिणादित्रयेण संबध्यत उत्तरप्रानुवर्तते च । दक्षिणादानं स्वस्वत्यागरूपं नास्वामिनः संभवति । सामर्थ्यमपि श्रुत्या बाध्यतेऽनङ्गान्होत्रा देय-
इत्यादिना । अष्टाङ्गमैधुनत्यागो ब्रह्मचर्यं तद्यजमानसंस्कार एव समाख्यायाः साम-
र्थ्येन बाधात् । ऋत्विजां हि ब्रह्मचर्याभावेऽपि कर्तृत्वसंभवात् । तस्माद्दीक्षासंस्कार-
वत्स्वामिनः संस्कार इति भवत्यदृष्टार्थः संस्कारो यजमानस्यैव । अत एव लिङ्गेन
समाख्याबाधे सति योऽस्याग्नीनाधार्यमानो भवति स एतां रात्रिं ब्रह्मचर्यं चरतीत्य-
ध्वर्योर्ब्रह्मचर्यविधानम् । यत्र कुत्रापि वेदे पठितानां मन्त्राणां जपं पत्न्या अपि । वक्ष्यति
च धर्मेषु नहि प्रवसति यजमाने पत्न्या नैमिसिकेषु दानेषु स्तेयमुपदिशन्तीति तस्या
अपि स्वाम्यमस्त्येवेति प्रवसति यजमाने दक्षिणादानं पत्न्याऽपि कार्यं वरो देयः ।
छिन्दरप्राणि दद्यादित्यादिना विहितं स्कन्नादिनिमित्तं दानमपि दक्षिणाशब्देन प्रदेय-
मात्रग्रहणात् ।

जपानां विधिमर्थसिद्धं दर्शयति—

प्रत्यगाशिषो मन्त्रानकर्मकरणाञ्जयति ।

यजमान इत्यनुवर्तते । मन्त्रप्रयोक्तुरात्मानं प्रतिपाद्यत्वमागच्छन्तीति प्रतीच इष्टप्रा-
र्थनास्ताः प्रतिपाद्यत्वेन येषां मन्त्राणां ते तथा प्रत्यक्षं मह्यं स्यादित्यात्मगामित्वम् ।
आशिष इष्टप्राप्तिप्रार्थनारूपार्थवादा उपलक्षणम् । तान्मन्त्रान्यजमानो जपति । यज-
मान एव जपत्येवेति चोभयं नियम्यते । तेन जपस्तथाचादृष्टार्थं चातुस्वर्यं पाणिनिस्मृ-
तिन्यायेन सिद्धमसिद्धमितीत्यविहितानां जपार्थतया विधिर्जपतीत्येव कल्प्यो यजमान-
कर्तृकः साक्षादित्यर्थः फलति । प्रत्यक्षजपविधिविहितानां विनियोगं जपतीति चेत्यनेन
वक्ष्यत्यतो ज्ञायतेऽत्र विधिः कल्प्य इति । अयमाशयः—अध्ययनविधिनोत्पादितानां
मन्त्राणां स्वार्थविबोधद्वारा फलवत्कर्मसाधनानां यज्ञकर्मार्था मन्त्रा इति परिभाषासूत्रेण
सर्वमन्त्राणां यज्ञानुष्ठानार्थत्वमुक्तम् । तत्र येषां विनियोजको विधिर्नास्ति ते केन
प्रमाणेन यज्ञकर्मार्थाः स्युः । अतस्त्वध्ययनविधिनैव ते सामान्येन विनियुक्ता एव ।
तेषां विशेषविद्याकाङ्क्षिणां प्रत्यगाशीस्त्वलक्षणलिङ्गेन स्वस्यानुपमर्दको जप एव
विधेयत्वेन साध्यो धात्वर्थो नान्यो योग्यः स्यात् । ननु शेषस्य विनिधानमित्यादिसूत्रै-
रविनियुक्ता सा विनियोगलिङ्गेन वदता दशतयी सामव्यतिरिक्तानामपि मन्त्राणां
तूष्णीकेषु प्राकृतेषु यजुरिति सूत्रेण विनियुक्तत्वाच्चेतेभ्योऽन्ये मन्त्राः सन्ति ।
येषां जपे विनियोगः कल्प्य इत्युच्यते । अत्राऽऽहकर्मकरणानिति । कर्मवाक्या
चेष्टा तस्यां करणत्वेन प्रतीतास्ते कर्मकरणस्ते हि तूष्णीकक्रियासु प्राकृतासु

विहितास्वेव प्रत्यगाशीषोऽपि मन्त्रसाकाङ्क्षासु लिङ्गेन तत्र क्रियाप्रति-
पादनत्वलक्षणेन गच्छन्त्येव । प्रत्यगाशीर्लिङ्गं च विधिकरूपकमभिभूय श्रुति-
विधेयक्रियामेव क्रियाप्रतिपादनलिङ्गेनाप्यकरणालाभाच्च न संनाथेन गच्छन्ति ।
ये त्वकर्मकरणास्तेषां तूष्णीकाः क्रियाः प्रति गमने सामर्थ्यं नास्ति । यद्यपि
तदभावाकाङ्क्षायाऽपि ते न केवलप्रत्यगाशीःपराः क्रियाया अप्रतिपा-
दकाः कथं क्रियामभिधया प्रामुबन्ति । नचात्र ब्राह्मणविहितत्वमस्ति येन
यथोपदिष्टं ब्राह्मणवन्त इति सूत्रेण लक्षणयाऽपि क्रियाप्रतिपादकाः स्युः । तस्मात्तेषा-
मध्ययनविधिवलेन स्वसाध्यजपविधिकरूपकत्वमेव युक्तम् । नह्यनुच्चारितस्य कर्माङ्ग-
त्वमध्ययनविधिनाऽऽवेदितुं किंतुच्चारणेनोत्पन्नस्याभिव्यक्तस्यैव वा, इदानीं दृष्टे चासं-
भवति तदुच्चारणेन विधेयेन साक्षादपूर्वमेव वाच्यं संस्कार्यार्थस्याप्रतीतिः । नच मन्त्रं
जपतीत्यस्ति द्वितीयानिर्दिष्टं संस्कार्यमिति वाच्यम् । मन्त्रस्यान्यत्र विनियुक्त-
विनियोक्ष्यमाणत्वाभावाद्धितीयया नेप्सिततमत्वं किंतु कारकत्वमात्रमवगम्यते ह्यकर्तारि
चेति पाणिनिस्मृतेः । तस्मान्न द्रव्यमात्रे चादृष्टमाधेयशब्दापरपर्यायं जनयत्तद्द्वा-
राऽपूर्वोत्पादकं किंतु साक्षात्फलभोक्तारि स्वामिन्येवौत्सर्गिकं मन्त्रोच्चारणक्रिययाऽपूर्वं
जन्यते । वैधकर्मणां फलाशासनं मुख्यं फलं स्वामिन्येव स एव मह्यमिष्टमिदं भूयादिति
कामयितुं योग्यो नर्त्तिवक् । तस्यान्यफलशासने यद्यपि यां कांचनाऽऽशिषमृत्विगाशास्ते
तां यजमानस्येति तथाऽपि यजमानफलज्ञासने मन्त्रवाच्ये मह्यमिदं भूयादिति गौणमेव ।
नचाभिधाबाधेऽन्यद्विनियोजकं प्रमाणमस्ति । समाख्यायास्तु लिङ्गेन बाधान्मुख्यवृत्त्या
भोक्तैवोच्चारणे कर्ता यजमानो यागेन फलं साधयितुं प्रवृत्तः फलापूर्वाश्रयत्वयो-
ग्यमात्मानं दीक्षयेव करोत्यपूर्वेण संस्कृतम् । एवं च दीक्षणीयेष्टिवदेव जप-
स्याऽऽरादुपकारकत्वेऽपि यजमानसंस्कारकत्वमुपपद्यते । स्वसंस्कारव्यतिरिक्ते कर्मणि
प्रतिनिधिः प्रवसतो यजमानस्यर्त्तिवक्ष्यते । जपस्य संस्कारकत्वान्न तत्र प्रति-
निधिरिति स्वस्यैव प्रवसतो जपो वक्ष्यते । तदेवं जपस्याऽऽरादुपकारकत्वे संपा-
दित एवोपपद्यत इति युक्तमुत्पश्यामः । तस्माद्वेदादिसमाख्याप्राप्तात्वि-
ज्यबाधेन यत्र यत्र मन्त्रपाठस्तत्र तत्र कर्मसमीपे जपः कार्यः । द्रव्यप्रकाशनेन
प्रत्यगाशीःप्रार्थनं यत्र मन्त्रेषु स्यात्तत्र तत्र तत्तद्द्रव्यजन्यं क्रिययोपलक्षिते काले
कर्तव्यस्तत्तत्कर्माङ्गतया । तत्र पाठादुत्कर्षोऽपि मन्त्रेऽवान्तरलिङ्गेनानुज्ञातः पाठात्तस्य
प्रबलत्वात् । ये च क्रियाकरणद्वारा प्रत्यगाशीःपरास्तत्र क्रियां विनाऽऽशीःप्राप्त्याभावा-
त्क्रियालिङ्गमेव प्रबलं तेन तूष्णीकेषु प्राकृतेषु तत्तद्वैकर्मसु प्रत्यक्त्वमारोप्य
गौण्याऽपि वृत्त्या प्रवर्तन्ते । ये प्रत्यगाशीषः श्रुत्या क्रियायां विनियुक्तास्तेषां लिङ्गं
श्रुत्या सुतरां बाधितमिति गौण्या वृत्त्या क्रियापरत्वम् । तथाचानपन्यूङ्क्षसामस्विति

पाणिनिना वक्ष्यमाणन्यायमूलमाश्रित्योक्तमैकश्रुत्यमपि बाधितमिति जपे चातुः स्वर्गमपि सिद्धमस्याध्वर्युपाठेन ।

एवं च परिभाषिते यजमानकर्तृके जपे सति परिभाषितन्यायेन शब्दान्तरैर्बाधित-
कर्मभेदेऽपि तत्तद्विधिविहितेष्वपि केषुचिज्जपधर्मं यजमानकर्तृकत्वं चातिदिशति—

तथोपदिश्यमानानुपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयतेऽभि-

मन्त्रयतेऽभिमृशति जपतीति च ।

जपतीति चेत्यन्तेन विधिजातेनोपदिश्यमानानपि प्रत्यगाशीषो मन्त्रास्तत्तदुपदिष्टविशो-
षेण विशिष्टकर्मन्तरविनियुक्तानपि तथा जपति यजमान एव । न तु तां क्रियां साधनतया
तत्तद्वेदविहितया तृतीयया श्रुत्या भासमानानाप्यृत्विजपं प्रयुज्यते(?) । अत्र चातुःस्वर्ग-
माशीः परत्वेन यजमानकर्तृकत्वं चातिदिश्यते जपे विहिते यजमानकर्तृत्वमित्यर्थः । अयं
भावः—यद्यपि चोपतिष्ठत इत्यादिना कर्मभेदोऽस्ति जपे तु प्रयोगभेदस्तथाऽपि न तेन तत्क-
र्मसाधनतया प्रतीयमाना मन्त्राः प्रत्यगाशीः परत्वं जहति । क्रियामंशभूतां प्रति तृतीयया न
साधनत्वमुच्यते किंतु प्रत्यगाशीः शासनं प्रत्येव प्राधान्यादंशात्तद्द्वारा तेषामङ्गत्वात् ।
उपतिष्ठत इत्यादिना विशिष्टाभिधानेऽपि विशेषणांशानां कियारूपाणामपि मन्त्रोच्चार-
णेन सहभाविनामयोग्यत्वान्न मन्त्रसाध्यत्वम् । नहि हस्ताञ्जलिकरणमुपस्थानेऽनुसंधानम-
नुमन्त्रणेऽभिमुखीयाचनमभिमन्त्रणे हस्तेन स्पर्शनमभिमर्शने मन्त्रान्ते च क्रियते किंतु
पूर्वमारब्धं सहमन्त्रोच्चारणेऽनुवर्तते तत्कथं मन्त्रसाध्यं स्यात् । मन्त्रैरप्रतिपाद्यत्वाच्च ।
नहि ताः क्रिया मन्त्रवर्णेषु दृश्यन्ते । तस्मान्मन्त्रप्रतिपाद्याशीः प्रतिपादनसाधनत्वेनैव
तृतीयोपपद्यते । अर्थस्तुतिरवान्तरवाक्यार्थोऽर्थं स्तुत्वाऽऽशिषामाशासनं महावाक्यार्थः ।
तदेव विधेयं मन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन । स्तुतिस्तदङ्गमिति न तेन विरुध्यते तेन चात्र तेषां
संस्कार्यत्वेन द्वितीयेति वाच्यम् । उपस्थाने तावद्वाय्वाद्यर्थानां द्वितीयाभिर्दिष्टानामपि
कर्माप्तमवेतत्वात् । अग्न्यादीनां कर्मसमवेतानामपि न संस्कार्यत्वं वैरूप्यापत्तेः । किंच
तेभ्यः फलाशासनप्राप्तये तेषामर्थानामुपस्थानं स्तुतिरेव स्तुतिविषयत्वेन द्वितीया
निर्दिष्टा । अपि च स्तुतिर्हि गुणकीर्तनं गुणिकीर्तनस्तोत्रशस्त्रवत् । उपस्थाने स्तुतित्वं
स्पष्टमेव दृश्यते तेऽग्निमस्तुवन्स एभ्यः स्तुतो रात्रियाः साऽग्निमस्तौत्स एन२ स्तुत
इत्यादौ चाप्युपस्थानस्य स्तुतिरूपत्वेन स्तुतत्वात् । एतेष्वेवार्थवादेशु स्तुत्या फलप्राप्ति-
मपि दर्शयति पशून्निराजते देवाः पशून्निश्चा कामा२ अकुर्वतेति । स एन२ स्तुतः
सुवर्गं लोकमगमयदिति । किंचाऽऽहिताग्नेराशीर्यदाग्निमुपतिष्ठत इत्यत्रापि चाऽऽशीः प-
रमेवोपस्थानम् । तत्रार्थस्तुतिरङ्गं नतु द्वितीयया गुणी प्रतिपाद्यभूतेन संस्कार्यं
तत्प्रतिपाद्यं च गुणाश्रयत्वेन नतु प्राधान्येन । एवमनुमन्त्रणादिष्वपि स्तुत्यत्वेन
द्वितीया नतु संस्कार्यत्वेनेप्सिततमत्वात् । किंत्वकथितं चेति विषयत्वेन

साधनत्वमात्रमाह । किञ्चानुमन्त्रणे हुतं द्रव्यं द्वितीयानिर्दिष्टं स्तुतिस्तु तद्देवतानामा-
 शीरर्था इदृश्यते तेभ्य एव फलशासनात्—अग्नेरहं देवयज्ययाऽऽज्ञादौ मूयास-
 मित्याहाग्निर्वै देवानामन्नादस्तेनैवान्नाद्यमात्मन्वत् इति ब्राह्मणे च । यद्यप्यज्ञादौ
 द्रव्यस्य संस्कार्य[त्व]मपि संभाव्यते तथाऽपि न तन्मन्त्रप्रकाशयत्वेनापि अपूर्वक्रिया-
 मंशभूतां प्रत्येव स्थाजतु मन्त्रप्रतिपादनं प्रत्यपि । आशीःपरस्वमङ्गात् । तदभङ्गेनैवा-
 र्यस्य संस्कार्यत्वोपपत्तेः । ननु प्राधान्येन । अत एव प्रवसतो याजमाने जपवदेवोप-
 स्थानादीनामपि स्वसंस्कारकर्मत्वेन तन्मन्त्राः स्वयमेव जपतीति वक्ष्यति । संस्कार्यं
 यदि द्रव्यं स्यात्तदा परार्थानामध्वर्युकर्तृ[क]त्वेन प्रतिनिधिः स्यात् । नह्येतान्यारा-
 ह्युपकारकाण्येवोपस्थानादीनि सन्ति न क्रियापराणि स्तुतिवज्जपरूपाण्येव । ननु
 कथमत्र विशिष्टो जपो विधेय उपतिष्ठत इत्यादिषु जपत्वाप्रतीतेः । प्रतीतौ च न
 तृतीयानिर्दिष्टमन्त्रसंबन्धः स्यात् । उच्यते—उपान्मन्त्रकरण इति पाणिनिसूत्रेणोपति-
 ष्ठन इत्यात्मनेपदं विहितं मन्त्रसाध्यं करणं यस्य तत्कर्म मन्त्रकरणम् । उपपूर्वकस्ति-
 ष्ठतिः परिधानवाची मन्त्रोच्चारणं विधेयम् । अर्थप्रतिपादनं तु सामर्थ्यात् । अथवाऽर्थ-
 प्रतिपादनं विधेयमुच्चारणं तु सामर्थ्यादिति न्यायादन्यतरस्यैकस्य विधायकत्वे
 प्राप्ते जप एव सूत्रकारेण विधीयते । प्राथम्यात्पुरुषयत्नसाक्षात्साध्यत्वाच्च । प्रति-
 पादनं न साक्षात्पुरुषव्यापारेण शब्दव्यापारत्वात्सत्येवोच्चारणे साक्षात्पुरुषप्रयत्नसाध्ये
 विधिगोचरे सति पश्चात्प्रतिपादनपरम्परया पुरुषजन्ममर्थात् । अत एव सूत्रकृता संब-
 न्धार्थमेव मन्त्राणामुपदिश्यमानानां द्वितीयया निर्देशः कृतः । तत्र मन्त्रेणोपतिष्ठत
 इत्यत्र तृतीयाऽर्थप्राप्तप्रतिपादनसाधनतानुवादिकेति मत्वा मन्त्रामन्त्रस्य विषयत्वेन साध-
 नत्वं विना याऽऽक्षिप्ता द्वितीयोपदेशे दर्शितोपरि(?) निति । अकथितं चेति सूत्रेणैव
 विहिताऽपि । तथा चाप(?)उत्थायाञ्जलिपुटं कृत्वा मन्त्रं जपन्मन्त्रोऽङ्गवाचका(?)
 स्तुवन्नात्र प्रतिपादयेदिति । मन्त्रेणानुमन्त्रयत इत्यत्रापि द्रव्यमनुसंधाय मन्त्रं जपन्म-
 न्त्रेण द्रव्यदेवताः स्तुवन्नित्यादि समानम् । मन्त्रयतिधातुः स्वाभिप्रायाविष्करणप्रति-
 पादकवचने प्रसिद्ध उपसर्गभेदाद्विशिष्टो वर्तते । अभिमन्त्रयतेऽत्रापि अभिमुखो भूत्वा
 द्रव्यं पश्यन्मन्त्रं जपन्मन्त्रेण द्रव्यमेव स्तुवन्नित्यादि समानम् । अभिमृशतीत्यत्रापि
 द्रव्यं स्पृशन्मन्त्रमुच्चारयन्मन्त्रार्थं मन्त्रेण स्तुवन्नित्यादि समानम् । सर्वत्र प्रत्यगाशीरर्थो
 मुख्ययैव वृत्त्या यजमानस्य जपतेरुपतिष्ठत इत्यादीनां च जपवाचकत्वेऽपि शब्दान्तरै-
 रर्थभेदात्कर्मभेदो ज्ञेयः । यथा धात्वनुशासनसूत्रेषु यज दाने हु दाने हुदाञ्ज दान
 इत्यादिना समानार्थत्वविधानेऽपि रूढ्याऽर्थभेदादपर्यायत्वेन शब्दान्तरैः कर्मभेद एव-
 मत्रापि । तत्र यजत्यादिषु कृतमेव व्याख्यानं प्रथमे परिभाषापटले । तद्द्वित्रैवोपतिष्ठत
 इत्यादीनामपीति युक्ततरं सूत्रम् । जपोऽपि श्रुत्यैवेति सर्वमवदातम् । चकार इति-
 करणस्य प्रत्येकसंबन्धार्थः ।

यावदुक्तं कर्माणि करोति ।

यजमान एव । उपस्थानादिजपानामङ्गभूतानि कर्मण्यपि यावदुक्तमनतिक्रम्य करोति । प्रत्यगाशीर्मन्त्रैरुत्सर्गेण जपस्तैः कर्माणि यावद्विहितान्येव करोति यजमानो नतु यत्र यत्रापि । तथा प्रणीताप्रणयनादीनां याजमाने श्रुतत्वाद्यजमानकर्तृ[क]त्वे प्राप्ते पुनरधीतेन सूत्रं योज्यम् । अस्माभिर्यावत्कर्तव्यं यजमानस्योच्यते तावदेव तेन कार्यं न यजमानकाण्डविहितं सर्वम् । अयमभिप्रायः—प्रणीताप्रणयनादिकमाध्वर्यवेऽपि विधीयते नचोमाध्यामेकं कर्म कर्तुं शक्यमतोऽध्वर्युणा कृते यजमानकृतमिव भवतीति न याजमानबाधोऽत्यन्तं भवति, यजमानेन कृते तु नाध्वर्युणा कृतमिति सर्वथाऽऽध्वर्य-
वबाधः स्यात् । प्रणीतादिप्रणयने प्रणीतादिप्रकाशकमन्त्राणां जपेऽपि याजमानत्वोप-
पत्तिः । आज्यावेक्षणादिसंस्काराणामुभयकर्तृ[क]त्वं विधानात्सिध्यतीति । ननु तर्हि यथा मारद्वाजेनोक्तं यत्र क चोपतिष्ठतेऽनुमन्त्रयत इति चोदयेद्यजमान एव तत्कुर्या-
दिति यथोक्तमेव वक्तव्यं जपतीत्यध्याहारेण किमर्थमुक्तमिति चेत् । उच्यते—एवमु-
च्यमाने करणमन्त्रैव स्यात् । अस्तु का हानिरिति चेत् । न । आध्वर्यवमेव तदा स्यात् । ननु वचनाद्याजमानं भवेत् । न । तस्य न्यायमूलत्वाद्यायासंभवे याज-
मानं न स्यात् । न्यायश्च फलमात्राशासनपरत्वे हि फलापूर्वाधानसामर्थ्यं जपापूर्वेण यज-
माने भवति दीक्षणीये वा यदि करणमन्त्रः स्यात्तदा न तथा । ततस्तु स्यादात्तिवज्यमपि ।
किंच प्रवसति यजमानेऽध्वर्योरेव स्यात्परार्थेषु तस्य प्रतिनिधित्वाङ्गीकारात् । स्वसं-
स्कारत्वे तु न प्रतिनिधिरिति याजमानमेव । तत्राङ्गमात्रलोपेऽनाज्ञातजपादिविष्णुस्मर-
णादिना समाधिर्भवेत् । प्रधानं च जपस्तु प्रवसताऽपि कार्यः । उपस्थानादौ तु
मानसी क्रियाऽङ्गं सा यजमानेनैव कर्तुं शक्येति युक्तमुत्पश्यामः । जपत्वेन विधाने
चाध्ययनस्वरधर्मताऽपि साध्यते । तथाच पाणिनिनैकश्रुतिदूरात्संबुद्धौ यज्ञकर्मण्यजप-
न्युङ्गसामस्वितिस्मरणात् । सूत्रकारेण तु न्यायादेव साधितमध्ययनस्वरधर्मत्वम् । कथम् ।
अधीतिपठत्योरिव नपतेरुच्चारणप्राधान्यात् । यादृशमध्ययन उच्चारणं तादृगेव जपति-
नाऽभिहितम् । करणमन्त्रत्वे तु यावताऽर्थस्मृतिर्जायते तावानेव करणत्वेनापेक्षितो
विहित एकश्रुत्या चार्थप्रत्यायनात्ताङ्गं स्वराः । यद्यपि बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमि-
त्यादिषु स्वरस्याप्यर्थज्ञानेऽङ्गतोक्ता साऽपि पाठावसरेऽर्थनिर्णयार्थमुपायोऽपि नाङ्गम-
तस्तत्रैव निश्चितार्थेन मन्त्रेण क्रिया साध्या । अत एवोक्तं यज्ञकर्मणीति ।
शस्त्रेषु करणमन्त्रत्वाभावेऽप्येकश्रुत्यं वचनात् । शंसतीति विधेर्देवतागुणप्रकाश-
कत्वमात्रेण पर्यवसानम् । उक्तं चाकरणमन्त्रत्वम् । अपि वा स्तौतिशंसती

प्रधानकर्मणो स्यातामिति प्रधानकर्मता प्रकाशनमात्रप्राधान्यान्नोच्चारणप्राधान्यात् । शब्देपूच्चारणमङ्गमेव करणमन्त्रेष्विव । स्तोत्रेषु साम्ना स्तुवीतेति गीतिषु सामा-
रूपेति नैमिनिनोक्तत्वाद्भानं च स्वरसाध्यमेवेति साम्ना गीत्या संस्कृताभिर्भृग्वि-
देवतागुणाप्रकाशयेदिति स्तौतेः पर्यवसानात्करणमन्त्रेषु मन्त्रसाध्यक्रियया स्तोत्रश-
ब्दयोरर्थप्रकाशनेन जपे तूच्चारणेनापूर्वोत्पत्तिरिति विधिसामर्थ्येन प्रकृतिश्रुत्याऽनुगृही-
तेनावगम्यत इति चतुरश्रम् । सर्पत्रोपस्थानादिषु जपत्वे सत्यपि चासाधारण्येन
व्यपदेशा भवन्तीति न्यायाज्जागृहीतविशेषेण विशेष्ये बुद्धिरिति चोपसर्गविशिष्टैर्धातु-
भिर्विशिष्टमेव वाच्यमिति विशिष्टानामेव व्यपदेश उपस्थानमनुमन्त्रणमभिमन्त्रणमभि-
मर्शनमिति केवलेऽपूर्वोत्पादके मन्त्रोच्चारणे तु जप इति व्यपदेशो धारणार्थेऽध्ययन-
मिति द्वयविलक्षणे च मन्त्रपाठ इत्युच्चारणप्रधानता तु सर्वत्र न व्यभिचरतीति
युक्ततरं सूत्रमिति ।

यावदुक्तं पत्न्याः कर्माणि ब्रह्मचर्यं जपाश्च ।

दंपत्योरविशेषेण प्राप्तानि यजमानकर्माणि पत्न्या नियम्यन्ते । कुतः । यदि
याजमानं कर्म सर्वं तस्या अपि स्यात्तदा पत्न्यवेक्षत इत्यनर्थकं स्यादतो ज्ञायते
यावदुक्तमेव तया कार्यम् । अत्र यावदुक्तमेव कर्माणीति नियमो नतु यावदुक्तं
कर्माण्येवेति न ब्रह्मचर्यजपपरिसंख्येति वक्तुमुक्तं ब्रह्मचर्यं जपाश्चेति । ब्रह्मचर्यं तद्यज-
मानस्य ब्रह्मचर्येणार्थात्तस्या अपि सिद्धमेव तथाऽपि मनोविकारमपि निरुध्या(न्ध्या)-
दिति वक्तुं पुनर्वचनम् । पत्नीप्रत्यगाशिषां मन्त्राणां याजमाने च न विनियोग इति
तेषां लिङ्गेन जपार्थोऽयमारम्भः । जपशब्देनोपस्थानादिकमपि स्वस्याः प्रत्यगाशिषां
नियम्यते ।

दर्शपूर्णमासयोर्याजमानं व्याख्यास्यामः ।

दर्शपूर्णमासादय एव हविर्यज्ञा उक्तास्तेष्वेव याजमानं व्याचिख्यासितम् । तथाऽपि
पूर्वतनं याजमानं सर्वकर्मसाधारणमिति वक्तुं दर्शपूर्णमासयोरित्युक्तम् । पूर्वतनं
प्रसङ्गेन सर्वार्थमित्यर्थः । दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यास्याम इत्येतावता सिद्धे याजमान-
ग्रहणं दर्शपूर्णमासशब्देन कालग्रहणं मा भूदिति । तेन वपनं विधीयमानं न काल-
मात्रे विधीयतेऽपि तु यजमानस्य संकल्पस्य सर्वाङ्गपूर्वमाक्तिवेनाभिधानाद्यष्टं
प्रवृत्तस्यैव तदङ्गतया कार्यं नतु दैवात्कर्तुमशक्तेन दर्शपूर्णमासौ विच्छिन्नौ(!) नष्टाभि-
नाऽपि वा कार्यम् । उत्तरसूत्रे यजमानग्रहणं पत्न्या व्युदासार्थम् ।

पर्वणि यजमानः केशश्मश्रूणि वापयते ।

प्रथम एव पर्वणि यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः पर्वणीति चैकवचनं च प्रथमपर्वसं-
स्कृत उभयत्राधिकारीत्युभयप्रयोगसाध्यत्वादपूर्वस्य । अत एव वैखानसः—पूर्वस्मिन्पर्वणि

पौर्णमासेन यक्ष्य इत्युक्त्वा केशश्मश्रूणि वापयित्वोपवसति । दर्शेन यक्ष्य इत्युक्त्वोपवसतीति । संकरपानन्तरं पौर्णमास्यामेव वपनमिष्टं तदङ्गत्वेन । केचित्तु यावत्पर्यन्तं* प्रयोगसमाप्तिस्तावद्वपनस्य काल इति ज्ञापयितुं पर्वग्रहणमित्याहुः । केशाञ्छिरोगतान्मुखगतानि श्मश्रूणि नापितेन वापयते । अत्र केशशब्दप्राथम्यमजन्तत्वेन नतु कर्मार्थम् । कर्मस्तु श्मश्रूण्यग्रे वापयतेऽथोपपक्षावथ केशानथ नत्वानि सव्यस्य हस्तस्य कनिष्ठादि ततो दक्षस्यैवं पादयोः ।

पौर्णमास्यां प्रातराशे जायापती सर्पिर्मिश्रमश्नीतः ।

पूर्वसूत्रे व्युदस्ता पत्नी पुनर्गृहीता । प्रातराशः प्रातर्भोजनं, प्रथमभोजने रूढोऽयं शब्दः प्रातराश इति नतु प्रातरेवेति । तेनाध्वर्यवे उदित आदित्ये गार्हपत्यादाहवनीयमित्यादिनोक्तोऽन्वाधानस्य प्रातःकालो न बाधितः प्रातरन्वाधानस्येष्टत्वात् । कालस्त्वनियतः । सत्यां क्षुधि भोजननियमः । तत्र सर्पिर्मिश्रता कर्माङ्गत्वेन नियम्यते, भोजनं चेच्छात एव, तत्रासत्यां क्षुधि कालबाधेऽपि सर्पिर्मिश्रत्वं न बाध्यते वचनादुभयोरपि नियमः ।

तत्रैच्छिकेऽदनीये प्राप्ते परिसंचष्टे—

यदन्यन्मांसान्माषेभ्यश्च ।

उभयोः परिसंख्यानादनिषिद्धं भोक्तव्यम् ।

न सुहितौ स्याताम् ।

नातितृप्तौ भवतः ।

प्राग्वत्सापाकरणादमावास्यायां कामं सुहितौ स्याताम् ।

पूर्णमासे भोजनकालानियमोऽत्र नियमः ।

पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं तु साग्निकः ॥

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः ॥ इति ।

क्रमेण ततो भोजनं वत्सापाकरणं व्रतं च । अत्रापि सर्पिर्मिश्रताऽनुवर्तते यदन्यदिति च । अत्र पिण्डपितृयज्ञमासिककर्तुरपराह्णे भोजनानन्तरं वत्सापाकरणं कात्यायनोक्तम् । अत्रापि पूर्ववदेव । सर्पिषोऽभावे दध्ना पयसा वेत्यापस्तम्बवैखानसी ।

अग्निं गृह्णामि सुरथमित्यन्वाधीयमानेषु जपति ।

यथालिङ्गं देवतारूपेणग्निष्ठिति शेषः । अहिर्बुध्नियो नियच्छादित्यन्तान्यथालिङ्गमन्वाधाने विहितास्तथैव अपति तीर्थेन प्रविश्याग्नेनाऽऽहवनीयं गतः स्वायतन उपविष्टः ।

इदमहमाग्निज्येष्ठेभ्यो वसुभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीदमह-
मिन्द्रज्येष्ठेभ्यो रुद्रेभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीदमहं वरु-
णज्येष्ठेभ्य आदित्येभ्यो यज्ञं प्रब्रवीमीत्यन्वाहितेषु ।

अपतीत्यनुषङ्गः ।

बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैति वत्सैरमावास्यायाम् ।

बर्हिषा तदाहरणेन सह वत्सापाकरणेन सहेति ज्ञेयम् ।

अशनमग्न्यन्वाधानं व्रतोपायन-

मित्येवमनुपूर्वाण्येके समापनन्ति ।

पौर्णमास्यामनियतकालं प्राप्तं भोजनम् । तत्रेदमुच्यते सत्यां क्षुधि काळे भोजनं
ततोऽन्वाधानं न प्रातरेव । ततो व्रतं व्यवधानेनैव बर्हिषा पूर्णमासे व्रतमुपैतीत्युक्तम् ।
तस्य विकल्पनमग्न्यन्वाधानमनन्तरमेव व्रतोपायनमेकेषामित्यर्थः । ततस्तु श्रोभूते बर्हि-
राहरणपक्षेऽयमेव क्रमः ।

अग्न्यन्वाधानमशनं व्रतोपायनमित्येके ।

अनुपूर्वाण्येत्यर्थः । अतंसंयतोऽप्येवमेव ।

प्रणीतासु प्रणीयमानास्वासन्नेषु

हविःषु चैतौ साधारणौ कालौ ।

पर्वद्वयेऽप्येतयोः कालयोर्व्रतोपायनं विकल्पत इत्यर्थः । अत्र साधारणग्रहणात्पू-
र्णयोः पक्षयोर्व्यवस्थितो विकल्पः क्रमेण पर्वद्वय इति गम्यते ।

व्रतोपायनमेव दर्शयति—

विद्युदसीत्यप उपस्पृश्य ।

अत्राग्निहोत्रोक्तेन मयि श्रद्धेत्यन्तेन ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य

पयस्वतीरोषधय इत्यप आचामति ।

संस्पृजेत्यन्तः । आचामति प्राश्नाति । ततो बहिःशुद्धचर्षमाचमनम् ।

देवा देवेषु पराक्रमध्वं प्रथमा द्वितीयेषु द्विती-
यास्तृतीयेषु त्रिरेकादशा इह माऽवत । इदं
शक्यं यदिदं करोम्यात्मा करोत्यात्मन इदं
करिष्ये भेषजमिदं मे विश्वभेषजा । अश्वि-
ना प्रावतं युवमिति देवता उपतिष्ठते ।

अथस्त्रिंशद्देवता उपतिष्ठते दक्षिणातिक्रान्त एव ।

समुद्रं मनसा ध्यायन्सम्प्राहासि व्रतपा असि
व्रतानां व्रतपतिरसि व्रतमारभे तत्ते प्रब्रवीमि तच्छ-
केयं तेन शकेयं तेन राध्यासमित्यादित्यमुपतिष्ठते ।

समुद्रध्यानं कुर्यादित्येव । तदुक्तं सूत्रान्तरे व्रतमुपैष्यन्समुद्रं मनसा ध्यायतीति
सम्प्राहासि० दित्यमुपतिष्ठते ।

अग्रे व्रतपते व्रतं चरिष्यामीति ब्राह्मणोऽग्निमुपतिष्ठते ।

राध्यतामित्यन्तः ।

वायो व्रतपत इति वायुमादित्य व्रतपत
इत्यादित्यं व्रतानां व्रतपत इति व्रतपतिम् ।

अग्निर्देवानां व्रतपतिरिति श्रुतेराग्निमुपतिष्ठते । व्रतं चरिष्यामीति त्रिष्वप्यनुवङ्कः ।

एते साधारणा ऋतेऽग्रेः ।

अग्नोरुपस्थानमश्वं विनाऽन्ये मन्त्राः क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणस्यापीत्यर्थः ।

यद्यस्तमितः स्यादाहवनीयमेवाऽऽदित्योपस्थानेनोपतिष्ठते ।

विकृत्यनुष्ठानेन दैवान्मानुषाद्वा व्रतोपायनं सूर्यास्तमये स्वात्तदाऽऽदित्योपस्थानं
(न)मन्त्रेणाऽऽहवनीयमेवोपतिष्ठते तत्राऽऽदित्यस्य प्रविष्टत्वात् ।

पर्वणि यजमानः स्वयमग्निहोत्रं जुहोति ॥ १ ॥

स्वयमेवेति यजमानः प्रारब्धप्रयोग एव पर्वणि अधिकृताधिकारोऽयं पर्वणीति
पुनर्वचनात्सायं प्रातश्च नियमः । पर्वणीति ग्रहणमग्निहोत्रस्य प्रातस्यैव पर्वणि नियमार्थं
नतु दर्शपूर्णमासाकृतया याजमानं विधीयत इति दर्शयितुम् ।

यवाग्वाऽमावास्यायां संनयन् ।

स्वयं यजमान इत्यनुवर्तते । द्रव्यं वैकल्पिकं नियम्यते यवाग्वैवेति । संनयन्नित्येवं
वक्तव्येऽमावास्याग्रहणं प्रतिपादि संज्ञातः प्रातर्मा भूतत्र नित्येनैव द्रव्येण भरद्वाज
आहास्याममावास्यायां रात्रिं कुमारा न पयः पिबन्ति यवाग्वाऽस्यैतां रात्रिमग्निहोत्रं
हुत्वेति । अत्र कुमाराणां पयःप्रतिषेधः सांनय्ये सर्वगवां दोहविधिनिमित्तः । अतः
संनयत एव रात्रावमावास्यायां रात्रिं कुमारा न पयः पिबन्ति यवाग्वाऽस्यैतां होमः ।
तत्रापि पर्वणि स्वयमेवातस्तु यवागूहोमो नासंनयतः । तदाह कात्यायनः—यवाग्वाऽ-
ग्निहोत्रहोमः संनयतस्त्वां रात्रिमिति । ननु पौर्णमास्यां संनयतो यवाग्वा न रात्रौ होमः
स्यादिति चेन्न । गवां सांनय्यार्थदोहाद्यत्र यवाग्वाऽग्निहोत्रमिति नियमः । नच प्रात-
रपि स्यादिति । रात्रिं न पयः पिबन्तीति प्रातरग्निहोत्रं विनाऽन्यासां दोहः ।

तस्या उच्छेषणमातश्चनार्थं निदधाति ।

तस्या यवाग्वा ययाऽग्निहोत्रं यस्याश्चतुरुत्रयनेनाग्निहोत्रं हुतं तस्या उच्छेषणमाग्नि-
होत्रहवणीगतं भक्षणलोपेनाऽऽतश्चनार्थमिति प्रयोजनकथनेनेदमुक्तं नोच्छेषणप्रतिपात्ति-
रियं तेनोच्छेषणनाशे प्रतिनिधिनाऽऽतश्चनमित्युक्तमेव । नचाऽऽतश्चनार्थं यवाग्वा होमः
पुनर्युक्त आतश्चनार्थं जुहुयादित्यविधानात् । स च स्वविधिप्राप्त एव संनयति यजमा-
नेऽमावास्यायां यवाग्वा नियम्यतेऽत एव तस्या उच्छेषणमनुनिष्पन्नमेवाऽऽतश्चनार्थमि-
त्युक्तम् । तेन यदुक्तं बौधायनेनोच्छेषणार्थं पुनर्होम इति तत्प्रत्युक्तं न्यायशास्त्र-
विरोधात् ।

नानृतं वदति न मांसमश्नाति न

स्त्रियमुपैति *नैता* रात्रिमश्नाति ।

अनृतवदनस्य प्रतिषेधे सत्येवान्वाहिताग्नेः पुनर्वचनं कर्माङ्गत्वरूपापनार्थम् । तेन
प्रमादादनृतवदने तदैव प्रायश्चित्तं कृत्वाऽग्निं कर्म कर्तव्यमिति दर्शितम् । न मांसमि-
त्यपि भोजनव्यतिरेकेणापि प्रतिषिध्यते पूर्वं तु प्रातराशे व्यञ्जनत्वेन प्राप्तस्य प्रतिषेधः ।
अयं पुनरन्योऽपि प्राप्तस्य फलादेरिव । अथवा मांसिकादिकर्तुः श्राद्धाङ्गसशेष-
भक्षणं प्राप्तं तत्रापि मांसव्यतिरिक्तमेव शेषं भक्षयेदिति निषेधसिद्धिः ।

आरण्यस्य सायमश्नाति ।

सायं यद्यश्नाति तदाऽऽरण्यस्याश्नाति । ग्राम्यपरिसंख्यामिदम् । क्रमप्राप्तेऽपि
सायंभोजने सायंग्रहणं द्वितीयभोजनस्योपलक्षणार्थं तेनैते त्रयो विकल्पा आरण्याशन-
मश्वशनमनशनं चेति द्वितीयभोजन एव । दैवात्प्रातराशे सायमुत्कृष्टेऽपि नैते
विकल्पा भवन्ति किंतु प्रातराशः पूर्ववदेव भवतीति प्रयोजनम् ।

आमार्गादा मधुन आप्राशातिकादित्येकेषाम् ।

मृगमांसं मधु वर्जयित्वाऽन्यदारण्यस्याश्नाति । आञ्जवधौ । एकेषां प्राशातिकं च
वर्जयित्वाऽन्यदारण्यकम् । प्राशातिकं धान्यमपामार्गबीजसदृशमिति भाष्यकारमतः ।
कोशीधान्यमित्यन्ये ।

आरण्यायोपवसन्नपोऽश्रीयान्न वा किंचन ।

आरण्यायाऽऽरण्यमुपवसन्वर्ज[य]न्नपस्ता अपि नाश्रीयादिति तृतीयः पक्षः ।

उभावग्री उपस्तृणते देवता उपवसन्तु

मे । अहं ग्राम्यानुपवसामि मह्यं गोप-

तये पशूनि परिस्तीर्यमाणेषु जपति ।

परिस्तीर्यमाणेष्वग्निषु सकृन्मन्त्रः । उपस्तीर्यः पूर्वश्चेति ब्राह्मणे द्वयोर्ग्रहणं क्रमार्थं
प्राधान्यात् ।

आहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा संविशति ।

अगारमपवरकस्तत्र विश्रामति शेत इत्यर्थः ।

अमावास्यायां रात्रिं जागर्ति ।

स्पष्टम् ।

अपि वा यथा शक्यात्तथा कुर्यात् ।

स्पष्टम् ।

उपरि त्वेव न शयीत ।

उपारे खट्वादौ ।

कामं बोपरि शयीत ।

अत्रापि पूर्वेण विकल्पः ।

व्रतचारी त्वेव स्यात् ।

तस्यैतद्भूतं नानृतं वदेन्न माऽसमश्रियान्न स्त्रियमुपेयादिति व्रतानि चरेत् ।

श्वोभूते ।

गतम् ।

भूपते भुवनपते महतो भूतस्य पते ब्रह्माणं

त्वा वृणीमह इति ब्रह्मिष्ठं ब्रह्माणं वृत्वा ।

उत्कर इति सूत्रान्तरे । ब्रह्म वेदस्तन्निष्ठं तदध्यापनार्थविचारपरं च ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽति-

क्रम्यापरेण ब्रह्मसदनमुपविशति ।

स्वसदने । गतार्थम् । आहवनीयाभिमुख इति भरद्वाजादयः । अत्राऽऽसीन एव कर्माणि करोति ।

आसऽस्थानादन्वास्ते ।

विहारान्न गच्छतीत्यर्थः । संस्थानपपर्यन्तम् । आपस्तम्बादिभिरित ऊर्ध्वमयमेव संचर इति लौकिके संचारेऽग्रेणाऽऽहवनीयम् ।

यजमान वाचं यच्छेत्युच्यमाने

वाचं यच्छत्या हविष्कृतः ।

त्रिष्फलीप्रैषे वाचं विसृजते । व्याख्यातमेतदाध्वर्यवे ।

भूश्च कश्च वाक्चक्च गौश्च वद्वच खं च धूश्च नृश्च

पूश्चैकाक्षराः पूर्दशमा विराजो या इदं विश्वं

भुवनं व्यानगुस्ता नो देवीस्तरसा संविदानाः

स्वस्ति यज्ञं नयत प्रजानतीरिति प्रणीताः

प्रणीयमाना अनुमन्त्रयते ब्रह्मपूताः स्थ को
वो युनक्ति स वो युनक्तिवति साद्यमानाः ।

स्पष्टम् ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा युनक्तिवति यज्ञं युनक्ति ।

एतद्व्याचष्टे—

सर्वमनुवीक्षते ।

सर्वं विहारमित्यापस्तम्बादयः ।

यजमान हविर्निर्वपस्यामत्युच्यमान ॐ
निर्वपेति प्रत्याहाग्निः होतारमिह तः
हुव इति हविर्निरूप्यमाणमनुमन्त्रयते नि-
रुप्तं निर्वपणार्थं वा पात्रम् ॥ २ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे प्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

निरूप्यमाणमेकैकमभ्यस्तकृत् । अत्र प्रणवस्त्रिमात्रः । ओमभ्यादान इति पाणि-
निना प्लुतविधानात् ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकुतायां प्रयोगवैजयन्यां
षष्ठे याजमानप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ षष्ठे प्रश्ने द्वितीयः पटलः ।

इदं तस्मै हर्म्यं करोमि यो वो देवाश्चरति
ब्रह्मचर्यम् । मेधावी दिशु मनसा तपस्व्यन्तर्द्-
तश्चरति मानुषीष्विति वेदिदेशमभिमृशति ।

वेदिस्थलं हस्तेन स्पृशजपति । एवं यत्राभिमृशतीति तत्र सर्वत्र ज्ञेयम् । इत
ऊर्ध्वं द्वितीयया कर्मनिर्देशोऽभिमन्त्रयत इत्यनुकर्षणीयं व्यवहितमपि । कुतः । योग्य-
त्वात् । इदं तस्मा इति प्रत्यक्षेण पुरोऽवस्थितं निर्दिशत्यत्रैवाभिमृशतीत्युक्तं चतुःशि-
खण्डेत्यादौ न तथा निर्देशोऽस्ति तस्मान्नाभिमृशतीत्यध्याहारः । भरद्वाजादय एषु
विनियोगमभिमन्त्रयत इत्येव पठन्ति । अनुमन्त्रयत इति तु प्रायेणाग्नौ प्रक्षिप्त एव प्रयु-
ज्यते तस्मात्प्रकृतमभिमन्त्रयत इत्येवानुषज्जनीयम् । परिस्तीर्यमाणेष्वित्यत्र नानुषज्जनी-
यम् । सप्तम्या निर्दिष्टे तु जपतीत्येव ।

चतुःशिखण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका भुवनस्य मध्ये ।
मर्मृज्यमाना महते सौभगाय मह्यं धुक्व यजमानाय का-
मान् । वेदेन वेदिं बृहतीमविन्दन्सा पृथिव्यां प्रथतां पार्थि-
वानि । तस्यां बार्हिः प्रथता* साध्वन्तरहि*स्त्रा णः पृथिवी
देव्यस्तु । वेदेन वेदिमिति वेदेन वेदि* संमृज्यमानाम् ।

अभिमन्त्रयते । वेदेनेति पठितो मन्त्र आध्वर्यवे ।

यो मा हृदा मनसा यश्च वाचा यो ब्रह्मणा क-
र्मणा द्वेष्टि देवाः । यः धृतेन हृदयेनेष्णता च तस्ये-
न्द्रवज्रेण शिरच्छिनशीति स्तम्बयजुर्हियमाणम् ।

अभिमन्त्रयते ।

यदुद्गतो जिहि*सिम पृथिवीमोषधीरपः । अध्व-
र्यवस्फपकृतस्फ्येनान्तरिक्षं मोरुपाव तस्मात् ।
यदुद्गतो जिहि*सिम जीवमस्या वेदिं चकुमा
मनसा देवयन्तः । मा तेन हेड उपगाम भूम्याः
शिवा नो विश्वैर्भुवनेभिरस्त्विति स्फ्येनोत्तमां
त्वचमुद्गन्यमानाम् ।

अभिमन्त्रयते ।

बृहस्पते परिगृहाण वेदिमिति परिग्राहयोः ।

जपति । ब्रह्मत्वे पठितो देव्यस्त्वित्यन्त एव योग्यत्वात् ।

भूमिर्भूत्वा महिमानं पुपोष ततो देवी वर्धयते पया*सि । यज्ञिया
यज्ञं वि च यन्ति शं चौषधीराप इह शकरीश्चेति कृताम् ।

अभिमन्त्रयते । कृतां वेदिम् ।

ईडेऽन्यक्रतूरहमपो देवीरुपब्रुवे दिवा नक्तं च
सस्रुषीरपस्वरीरिति प्रोक्षणीरासाद्यमानाः ।

अभिमन्त्रयते ।

आज्यमसीत्याज्यमवेक्षते यथाऽध्वर्युरङ्गि-
राज्यमाज्येनापः सम्यक्पुनीत सवितुः
पवित्रैः । ता देवीः शकरीः शाकरेणेपं यज्ञ-
मवत संविदाना इत्याज्यमपश्चोत्पूयमामाः ।

सकृदेव । अध्वर्योरन्यमन्त्रास्त्रय आदितोऽधिका विहिताः । ततस्तूमयोः समाना
एवातो याजमाने पञ्चानामित्यावर्तते । अन्यथाऽन्तिमावृत्तौ विसंवादमुभयोः स्यात् ।
विशेषु चतुर्थस्य काम्ये सप्तदश कामयित्वेति ज्ञेयम् ।

पश्चानां त्वा वातानामित्येतैराज्यानि शृङ्गमाणान्यशिश्रेम बर्हिर्नतः
 पृथिव्याः सरोहयन्त ओषधीर्विवृणुः । यासां मूलमुदवधीः
 स्फपेन शिवा नस्ताः सुहवा भवन्त्वित्यन्तर्वेदि बर्हिः साद्यमा-
 नम् ॥ १ ॥ सुमनसो यजमानाय सन्त्वोषधीराप इह शक-
 रीश्व । वृष्टिद्यावापर्जन्य एना विरोहयतु हिरण्यवर्णाः शतव-
 र्श आदध्या इति बर्हिः प्रोक्ष्यमाणमूर्णा मृदु प्रथमानः
 स्योनं देवेभ्यो जुष्टः सद्नाय बर्हिः । सुवर्गे लोके यजमानः
 हि धेहि मां नाकस्य पृष्ठे परमे व्योमन्निति बर्हिः स्तीर्यमाणम् ।

प्रतिधातु मन्त्रावृत्तिः ।

चतुःशित्वण्डा युवतिः सुपेशा घृतप्रतीका वयुनानि
 वस्ते । सा स्तीर्यमाणा महते सौभगाय सा मे धुक्ष्व
 यजमानाय कामानिति बर्हिषा वेदिः स्तीर्यमाणाम् ।

वेदिं मध्यमेन धातुना ।

शिवा च मे शग्मा चैधि स्योना च मे सुषदा चैध्यूर्जस्वती च मे
 पयस्वती चैधि सूपचरणा च मे स्वधिचरणा चैधीषमूर्जं मे पिन्वस्व
 ब्रह्मतेजो मे पिन्वस्व क्षत्रमोजो मे पिन्वस्व विशं पुष्टिं मे पिन्व-
 स्वाऽऽयुरन्नाद्यं मे पिन्वस्व प्रजां पशून्मे पिन्वस्वेति स्तीर्णाम् ।

अभिमन्त्रयते । वेदिं पूर्वेष्वनुषङ्गः । परेष्वभिमन्त्रयत इत्येव ।

अस्मिन्यज्ञ उपभूय इक्षु मे विक्षोभाय परिधी-
 न्दधामि । धर्ता धरुणो धरीयानग्निर्द्वेषाः सि
 निरितो नुदाता इति परिधीन्परिधीयमानात् ।

परिधीन्दधामीति बहुवचनेन संसृष्टद्रव्यत्वाच्च सकृदेव सर्वानुमन्त्रणम् । तथैवोक्तं
 भरद्वाजेन सर्वानिति । वैखानसेनाऽऽवृत्तिरुक्ता यं(?)न्यायेन । अतः सूत्रकृता
 प्रथमत एव विनियोगमभिधाय ततो ध्रुवोऽसीत्युक्तं, तस्मात्प्रत्येकमावृत्तिर्बहुवचनमित-
 रापेक्षं प्रत्येकमेव परिधीयमानत्वात् ।

ध्रुवोऽसि ध्रुवोऽहः सजातेषु भूयासमिति च ।

प्रतिमन्त्रमेकैकम् । तथैवोक्तमापस्तम्बभरद्वाजाभ्याम् ।

युनज्मि त्वां यन्मे अग्न इति द्वाभ्यामग्निं परिधीयमानम् ।

तृतीयपरिधेः पूर्वमेव सूर्यस्त्वित्यनेनापि परिधानस्यैव करिष्यमाणत्वात्तस्माद्वा पूर्व
 युक्तम् ।

तेजिष्ठा ते तपना या च रोचना प्रत्योषन्तीस्त्व-
नुवो यास्ते अग्रे ताभिर्वर्षाभ्यभितो ऋयस्व मा
त्वा दधन्यातुधानाः पिशाचा इति परिधितम् ।

परिहितमिति वा पाठः । परिहितं व्याकरणसिद्धम् । परिधितं छान्दसम् ।

विच्छिन्नमग्निं विधृतीभ्याः सपत्नान्जातान्भ्रातृव्यान्ये च
जनिष्यमाणाः । विशो यन्त्राभ्यां विषमाभ्येनानहः स्वा-
नामुत्तमोऽसानि देवाः । विशो यन्त्रे नुदमाने अरातिं
विश्वं पाप्मानमर्पति दुर्मरायुम् । सीदन्ती देवी सुकृतस्य
लोके धृती स्थो विधृती स्वधृती प्राणान्मयि धारयते
प्रजां मयि धारयते पशून्मयि धारयतमिति विधृती
साद्यमाने ॥ ४ ॥ अयं प्रस्तर उभयस्य धर्ता धर्ता
प्रयाजानामुत्तमनूयाजानाम् । स दाधार समिधो विश्वरूपास्त-
स्मिन्नुचो अध्यासादयामीति विधृत्योः प्रस्तरः साद्यमानम् ।

इत उर्ध्वं स्थालीमित्यन्तं साद्यमानां साद्यमानमिति यथायोगं ज्ञेयम् ।

आरोह पथो जुहु देवयानान्यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणाः ।
हिरण्यपक्षाजिरासंभृताङ्गो वहसि मा सुकृतां यत्र लोकाः ।
जुहुरसि घृताची गायत्रिधाम्नी कविभिर्जुषाणा । अव्यथमाना
यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युपदेवानाग्नेयेन शर्मणा
दैव्येनेति जुहूमवाहं बाध उपभृता सपत्नाज्जातान्भ्रातृव्यान्ये च
जनिष्यमाणाः । दोहै यज्ञः सुदुधामिव धेनुमहमुत्तरो भूयासम-
धरे मत्सपत्नाः । सुभृदस्युपभृद्घृताची त्रैष्टुभेन छन्दसा विश्व-
वेदः । अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं नयास्युपदेवा
नैन्द्रेण शर्मणा दैव्येनेत्युपभृतं यो मा वाचा मनसा दुर्मरायुर्हृदारा-
तीयादभिदासदग्ने । इदमस्य चित्तमधरं ध्रुवाया अहमुत्तरो भूया-
समधरे मत्सपत्नाः । ध्रुवाऽसि धरणी धनस्य पूर्णा जागतेन
छन्दसा विश्ववेदः । अव्यथमाना यज्ञमनुयच्छस्व सुनीती यज्ञं
नयास्युपदेवानैश्वदेवेन शर्मणा दैव्येनेति ध्रुवाः स्योनो मे
सीद सुषदः पृथिव्यां प्रथमि प्रजया पशुभिः सुवर्गे लोके दिवि
सीद पृथिव्यामन्तरिक्षेऽहमुत्तरो भूयासमधरे मत्सपत्नाः । अयं
क्षुवो अभिजिहति होमान्छतक्षरः छन्दसाऽऽनुष्टुभेन । सर्वा
यज्ञस्य समनकु चिष्ठा बार्हस्पत्येन शर्मणा दैव्येनेति क्षुवमियं

स्थाली घृतस्य पूर्णा छिन्नपयाः शतघार उत्सः । मारुतेन शर्मणा
 दैव्येनेत्याज्यस्थालीम् ॥ ५ ॥ यज्ञोऽसि सर्वतः श्रितः सर्वतो
 मां भूतं भविष्यच्छ्रयता ५ शतं मे सन्त्वाशिषः सहस्रं मे सन्तु
 सूनृता इरावतीः पशुमतीरित्याग्नेयं प्रजापतिरसि सर्वतः श्रितः
 सर्वतो मां भूतं भविष्यच्छ्रयता ५ शतं मे सन्त्वाशिषः
 सहस्रं मे सन्तु सूनृता इरावतीः पशुमतीरित्यग्नीषोमीयं यो
 नः कनीय इह कामयाता अस्मिन्यज्ञे यजमानाय मह्यम् । अप
 तमिन्द्राग्नी भुवनां नुदे तामहं प्रजां वीरवतीं विदेयेत्यैन्द्राग्रम् ।

आसन्नमिति त्रिषु ज्ञेयम् । सांनाय्य आसाद्यमान इति विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

यस्त आत्मा पशुषु प्रविष्ट इति सांनाय्य आसाद्यमाने ।

जपाति ।

इदमिन्द्रियममृतं वीर्यमनेनेन्द्राय पशवोऽचिकित्सन् । तेन
 देवा अवतोपमामिहेषमूर्जं यशः सह ओजः सनेय ५ भृतं
 मयि श्रयतामिति भृतं यत्पृथिवीमचरत्तत्प्रविष्टं येनासि-
 ष्वद्वलमिन्द्रे प्रजापतिः । इदं तच्छुक्रं मधु वाजिनीवद्येनो-
 परिष्ठादधि नोन्महेन्द्रं दधि मां धिनोत्विति दधि ।

एतदन्तमभिमन्त्रयते ।

अयं यज्ञः समसदद्धविष्पानृचा साम्रा यजुषा
 देवताभिः । तेन लोकान्सूर्यवतो जयेमेन्द्रस्य सम्य-
 ममृतत्वमश्यामिति स ५ सन्नान्यभिमृशति ॥ ६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

स ५ सन्नानीति बहुवचनेन सर्वाणि गृह्यन्ते । तथैवोक्तमापस्तम्बपरद्वान्नाम्यामपि
 सर्वाणि हवींशीति । प्रधानाङ्गार्थानि गृह्यन्ते । स ५ सन्नानीति समुपसर्गस्य ग्रहणं श्रुत्य-
 नुविधानेन । नतु संसादयतीति विधिना कानिचित्सादितानि सन्ति किंतु सादयत्या-
 सादयतीति । अथवा समुदायापन्नानि सन्ति सन्नानीति सामान्यमुपयेष्वप्यस्तीति
 युक्तम् । तथाचाऽऽज्यसमुदाय एक इतरसमुदाय एक इति प्रत्येकं मन्त्रावृत्तिः ।
 अभिमृशति सकृत्तत्तत्तथैवान्यं संसन्नानीतिप्रयोगसामर्थ्यात् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां
 षष्ठे याजमानप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

विहवस्याष्टाभिः पौर्णमास्याः हवीः-

व्यासन्नान्यभिमृशति चतुर्होत्रा च ।

ममाग्रे वर्ष इत्यनुवाकस्याऽऽदितोऽष्टाभिर्ऋग्भिर्मा नो रीरिषो मा परादा इत्य-
न्ताभिः ।*

(+ पञ्चहोत्रैवामावास्यायामङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य
प्रातरनुवाकैरवन्तिवत्यनूच्यमानासु सामिधेनीषु जपति
दशहोतारं पुरस्तात्सामिधेनीनामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत
समिद्धो अग्निराहुतः स्वाहाकृतः पिपर्तु नः । स्वगादे-
वेभ्य इदं नम इति समिद्धमग्निमुच्छुष्मो अग्न इति च
मनोऽसि प्राजापत्यमिति स्तुवायारमनुमन्त्रयते वागसीति
स्तुत्वं देवाः पितरो देवा योऽहमस्मि स सन्यजे
यस्यास्मि न तमन्तरेमि स्वं म इष्टं स्वं दत्तं स्वं पूर्वं
स्वं श्रान्तं स्वं हुतं तस्य मेऽग्निरुपद्रष्टा वायुरुपश्रो-
ताऽऽदित्योऽनुरुयाता द्यौः पिता पृथिवी माता प्रजा-
पतिर्वन्धुर्य एवास्मि स सन्यजे यस्यास्मि न तमन्तरे-
मीति होतृप्रवरेऽध्वर्युप्रवरे च जपति मां देवेष्वाश्राव-
याऽऽयुषे वर्चस इत्यध्वर्युप्रवरे वैशेषिकं चतुर्होतारं पुर-
स्तात्प्रयाजानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत वसन्तमृतूनां प्रीणा-
मीत्येतैः प्रयाजानां हुतं हुतमनुमन्त्रयतेऽग्निश्चक्षुष्मा-
स्तस्याहं देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमित्याग्नेयस्याऽऽ-
ज्यभागस्य सोमश्चक्षुष्मास्तस्याहं देवयज्यया चक्षु-
ष्मान्भूयासमिति सौम्यस्याग्नीषोमयोरहमिति समस्ता-
नुमन्त्रणमेके समामनन्ति पञ्चहोतारं पुरस्ताद्वि-
षामवदानानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीताग्नेरहं देवयज्ययाऽ-
न्नादो भूयासमित्याग्नेयस्य दग्धिरसीत्युपाश्रुयाजस्या-
ग्नीषोमयोरहमित्यग्नीषोमीयस्येन्द्राग्नीयोरहमित्वेन्द्राग्रस्ये-
न्द्रस्याहमित्येन्द्रस्य महेन्द्रस्याहमिति माहेन्द्रस्याग्नेः

स्विष्टकृतोऽहमिति स्विष्टकृतोऽग्निर्मा दुरिष्ठात्पात्विति च
 सुरूपवर्षवर्ण एहीतीडामाहियमाणां प्रतीक्षते ॥ ७ ॥
 इड एह्यदित एहि भूयस्येहि श्रेयस्येहि वसीयस्येहि
 त्रित्त एहि दधिष एहीत्युपाशूषहवे सप्त देवगवीर्ज-
 पति चिदसि मनासि वस्वी रन्ती रमतिः सूनरी सूनृ-
 तेत्युच्चैरुपहवे सप्त मनुष्यगवीर्जपति विश्वा त्वं भूताऽनु-
 प्राणिहि विश्वा त्वा भूताऽनुप्राणन्तु भूरस्यायुरसीष्टि-
 रसि सुरूपवर्षवर्ण एहीमान्भद्रान्दुर्या० अभ्येहि मामनु-
 व्रतान्यु शीर्षाणि मृद्ध्व सा नः प्रियासु प्रतूर्तिः प्रिया
 नः सुहृन्मः प्रियवती मघोनी जुष्ट एहि रन्त एहि रमत
 एहि सूनृत एहि सुहवाम एहि सह रायस्पोषेण देवीर्द-
 बैरभि मा निवर्तध्व० स्योना स्योनेन घृतेन मा समुक्षत
 नम एतदुपदं भिषशृषिर्ब्रह्मा यद्ददौ समुद्रादुदञ्चन्निव
 रुचावागग्रे विप्रस्य तिष्ठति शृङ्गेभिर्दशभिर्दिशन्नित्यु-
 चैरुपहवे वायविडा ते मातेति होतारमीक्षमाणो वायुं
 मनसा ध्यायेदुपहृतोऽयं यजमान इत्युच्यमान उपहृतः
 पशुमानसानीति जपत्यस्मास्विन्द्र इन्द्रियं दधात्विति
 चेडाया अहं देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयासमिडे भागं
 जुषस्व नो जिन्व गा जिन्वार्वतस्तस्यास्ते भक्षिवाणः
 स्याम सर्वात्मानः सर्वगणाः । इडा धेनुः सह-
 वत्सा न आगावूर्जं दुहाना पयसा प्रपीना । सा
 नो ज्वेन हविषोत गोभिरिडा जिन्वतां पय-
 साऽभ्यस्मानित्युपहृतामिडां व्याख्याता मार्जनी ।)

मनो ज्योतिरिति मार्जनञ्चक ।

ब्रध्न पिन्वस्व ददतो मे मा क्षायि कुर्वतो मे मोषदस-
 दिशां कृप्तिरसि दिशो मे कल्पन्तां कल्पन्तां मे दिशो
 दैवीश्च मानुषीश्चाहोरात्रे मे कपेतामर्धमासा मे कल्पन्तां
 मासा मे कल्पन्तामृतवो मे कल्पन्तां संवत्सरो
 मे कल्पतां कृप्तिरसि कल्पतां म आशानां त्वाऽऽ-
 शापालेभ्यश्चतुर्भ्यो अमृतेभ्य इदं भूतस्याध्यक्षेभ्यो
 विधेम हविषा वयमिति प्रतिदिशं व्यूहति
 भजतां भागी भागं मा भागोभक्तनिरभागं भजा-

मोऽपस्विन्वौषधीर्जिन्व द्विपात्पाहि चतुष्पाद्व दिवो वृष्टि-
मेरय ब्राह्मणानामिदं हविः सोम्यानां सोमपीथिनां
निर्भक्तो ब्राह्मणो नेहाब्राह्मणस्यास्तीति च ॥ ८ ॥

अत्रापि जपति व्यू(व्यु)ह्येति ज्ञेयम् । अथवा विमज्ज्योहति अभिमृशजपति ।
अन्यथा प्रत्येकं मन्त्रयोर्विनियोगः कथं स्याज्जहि व्यूहस्य पुनर्व्यूहनम् । अतः प्रत्येकं
मन्त्रसाध्यं जपादृष्टं नान्यत् । एवं पूर्वमपीति चेति सर्वत्र तेन न सर्वैरेतदन्तैश्चतुर्धा-
करणानि पूर्वादिदिक्क्रमेण प्रतिदिशं सारयति । किं तु व्यू (व्यु)ह्य स्पृशन्सकृन्मन्त्रं
जपतीत्यर्थः ।

इदं ब्रह्मण इदं होतुरिदमध्वर्योरिदमग्नीध इति चतुर्धा व्यादिशति ।

चतुर्धाकरणानि पूर्वादिदिक्कृतानि व्यूहान्यभिमृश्य व्यादिशतीति श्रुतेः । अध्व-
र्युणा चतुर्धाकृतानि यममानेन व्यूहानि स एवाभिमृश्याभिमर्शनपूर्वकं मन्त्राज्जप्ये-
(पित्वे)त्यर्थः । हस्तेनाभिमृश्याऽऽदिशति निर्दिशति तत्तद्वत्किं संबन्धित्वेन निवेद-
यति । ततस्तु संबन्धज्ञानजन्येन दृष्टेनैव प्रयोजनेन ज्ञानविषयाणां चतुर्धाकरणानां
दृष्टः संस्कारो नष्टनिर्दिष्टानि तत्तद्वत्किं संबन्धेनाज्ञा[ता]नि तैरादातुं शक्यानि ।

आग्नीध्रप्रथमान्व्यादेशानेके समामनन्ति ।

आग्नीध्रः प्रथमो येषु व्यादेशेषु ते तथा । इदमग्नीध इदं ब्रह्मण इति क्रमेणेत्यर्थः ।

इयं स्याल्यमृतस्य पूर्णा सहस्रधार उत्सो अक्षी-
यमाणः । स दाधार पृथिवीमन्तरिक्षं दिवं च
तेनौदनेनातितराणि मृत्युमित्यन्तर्वेद्यन्वाहार्यमा-
सन्नमभिमृशति प्रजापतेर्भागोऽसीति च ।

प्रथमे विकृतिषु यथार्थमूहो द्वितीये तु नोहः प्रजापतिभागमात्रत्वेन सर्वत्राभिधाने-
संभवात् ।

दक्षिणसदृश्य उपहर्तवा इत्युच्यमाने दक्षिणत एतेत्यृत्विजः संप्रेष्यति ।

अध्वर्युणोच्यमाने । ऋत्विग्ग्रहणान्न शमितुः प्रेषणं दक्षिणाभागश्च ।

ब्राह्मणा अयं व ओदन इति दक्षिणतः परिका-
न्तेभ्यस्तं चतुर्धा व्युद्धृत्य ददाति । एषा ते
अग्रे सप्तितया वर्षस्व चाऽऽ च प्यायस्व । वर्धिषी-
महि च वयमा च प्यासिषीमहि । यं ते अग्न आहृ-

आम्यहं वाक्षिपितश्चरन् । प्रजां च तस्य मूलं च
नीचैर्देवा निवृश्चत । अग्ने यो नो भिदा सति
समानो यश्च निष्ठयः । इध्मस्येव प्रक्षायतो मा त-
स्योच्छेषि किंचन । यो मां द्रेष्टि जातवेदो यं चाहं
द्रेष्मि यश्च माम् । सर्वास्तानग्ने संदह याश्चाहं
द्रेष्मि ये च मामित्यनूयाजसमिधमाधीयमानाम् ।

अभिमन्त्रयत इति शेषः ।

वेदिर्बाह्विः शृतश्च हविरिध्मः परिधयः स्रुचः । आज्यं
पञ्च रुचो यजुर्वाज्याश्च वषट्काराः सं मे सन्न-
तयो नमन्तामिध्मसंनहने हुत इतीध्मसंनहने हुते ।

जपति ।

अङ्गिरसो माऽस्य यज्ञस्य प्रातरनुवाकैरहौषुरित्यनूयाजेषु जपति
सप्तहोतारं पुरस्तादनूयाजानामुपरिष्ठाद्वा व्याचक्षीत बर्हिषोऽहं
देवयज्यया प्रजावान्भूयासमित्येतैरनूयाजानां हुतं हुतमनु-
मन्त्रयते वाजस्य मा प्रसवेनेति द्वाभ्यां स्रुचौ व्यूह्यमाने ॥ ९ ॥

अभिमन्त्रयते ।

वसून्देवान्यज्ञेनापिमेयश्च रुद्रान्देवान्यज्ञेनापिमेयमादित्यान्देवान्य-
ज्ञेनापिमेयमिति परिधीनज्यमानान्समङ्क्तां बर्हिर्हविषा घृतेन
समादित्यैर्वसुभिः सं मरुद्भिः । समिन्द्रेण विश्वेभिर्देवेभिरङ्गां
दिव्यं नभो गच्छतु यत्स्वाहेति स्रुक्षु प्रस्तरमज्यमानमपिमे-
ज्यज्ञो यज्ञमयाद्देवाश्च अरंकृतः सोमः । तं मित्रो वरुणो
अर्यमा रायस्योषा यजमानं विशान्तिवति प्रस्तरस्य तृणमपात्तम् ।

अभिमन्त्रयते ।

अग्नेरहमुज्जितिमनूज्जेषमिति सूक्तवाकेन होता यां यां
देवतामभिव्याहरति तां तां यजमानोऽनुमन्त्रयते ।

तां तां यजमानः सन्ननुमन्त्रयते । तथाच यावत् इष्टा देवतास्ताः सर्वा अपि
शाखान्तरीयपाठेनानुमन्त्रयते । तथाचाऽऽह भाष्यकारः—अग्नेरहमिति । यथालिङ्गं
देवता अनुमन्त्रयत इति लाघवेन वक्तव्ये यां यां देवतामभिव्याहरति तां तामिति

वचनं यस्या यस्या अस्ति होतुरभिष्याहरणं तस्यास्तस्या अनुमन्त्रणं यथा स्यादिति ।
तेनोपांशुयाजस्याऽऽन्यपानां चासत्यपि तैत्तिरीयकपाठे कार्यमनुमन्त्रणम् । पाठः
शाखान्तरीयोऽनुमेयः । केचिदुपांशुयाजाजपपानां तद्विकाराणां सवनदेवतानां च न
कुर्वन्ति पाठाभावात् । तेषामाचार्यप्रयत्नानर्थक्यं स्यात् । ऐन्द्राग्नस्य निर्वापवदग्नीषोमी-
यस्य परिदानवत्तेषां शाखान्तरे पाठसद्भाव इति भगवतः सत्याषाढस्याभिप्रायः ।

यर्हि होता यजमानस्य नाम गृह्णीयात्तर्हि
ब्रूयादेमा अगमन्नाग्निषो दोहकामा इति ।

यर्हि यदा तर्हि तदा ब्रह्मवर्चसं म आगम्यादित्यन्तः ।

सा मे सत्याऽऽशीर्देवेषु भूयान्मन्यान्मन्यतमाज्जुष्टांज्जुष्टतर्मादरे-
डता मनसा तच्छक्रेयं यज्ञो दिवः रोहतु यज्ञो दिवं गच्छतु यो
देवयानः पन्थास्तेन यज्ञो देवाः अप्येत्वित्याशीष्णु जपति ।

आशीष्णु होत्राऽऽयुराशास्त इत्यादिषूच्यमानाम्नु जपति ।

अदो म आगम्यादिति यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ।

स्वर्गो माऽऽगम्यादित्यादिना यत्कामयते तस्य कामो यज्ञो माऽऽगम्याद्विष्णुम-
क्तिर्माऽऽगम्याद्ब्रह्मज्ञानं माऽऽगम्यादिति यद्गच्छते तस्य नामानेन प्रकारेण गृह्णीयात् ।

रोहितेन त्वाऽग्निर्देवतां गमयत्वित्येतैः प्रस्तरमवसृष्टम् ।

आहवनीयेऽवसृष्टमनुमन्त्रयते त्रिभिः । इतः परमपि द्वितीयानिर्दिष्टं यद्यग्नौ
प्रक्षिप्तं तर्हि तत्रानुमन्त्रयत इत्यनुपज्जनीयमन्यत्र द्वितीयान्तेऽभिमन्त्रयत इति तथैव
भरद्वाजोपदेशात् ।

दिवः खीलोऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः । तेनास-
हस्रकाण्डेन द्विषन्तं तापयामसि द्विषन्नस्ताप्यतां बहु-
मानागास्तप्यौषधय इति प्रस्तरस्य वृणमनुमहृतम् ।

आहवनीये ।

विष्णोः शंयोरहमिति शंयुवाके ।

जपति । गमेयमित्यन्तः ।

वि ते मुञ्चामि रक्षना इति द्वाभ्यामग्निं परिधिषु ग्रहियमाणेषु ।

आहवनीयमभिमन्त्रयते ।

इष्टो यज्ञो भृगुभिर्द्रविणोदा यतिभिराशीर्दा वसुभिराशीर्वाः

अथर्वभिः । तस्य मेष्टस्य वीतस्य द्रविणमागम्यादसुर्यज्ञो वसुमा-

न्यस्तस्य मा वक्ष्ये वसोर्वसुमतो वस्विहाऽऽगच्छत्वदो म
आगच्छस्विति सः स्रावभागान्यत्कामयते तस्य नाम गृह्णाति ।
संस्त्रावाननुमन्त्रयते । अन्यत्पूर्ववत् ।

वेदोऽसि विचिरसीतिवेदमन्तर्वेद्यासन्नपभिमृशति ।

आसन्नं कृत्वाऽभिमृशति ।

विदेयेत्यस्य पुरस्तादुपरिष्ठाद्वा यद्यद्भातृव्यस्याभिध्यायेत्तस्य
नाम गृह्णीयात्तदेवास्य सर्वं वृक्ष इति विज्ञायते ॥ १० ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे याजमानप्रश्ने
तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

विदेयेति पदस्य पूर्वं पश्चाद्वा भ्रातृव्यस्य यद्यदभिध्यायेन्ममास्त्विति तस्य नाम
गृह्णीयात्पामनो व्यावृत्तिं विदेयेति ज्ञेयम् । अर्थवादेऽन्यो विश्वासार्थः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

पत्नीसंयाजेषु सोमस्याहं देवयज्यया सुरेता रेतो
भिषीयेति सोमस्य त्वष्टुरहं देवयज्यया पशूनां
रूपं पुषेयमिति त्वष्टुर्देवानां पत्नीवामहं देवय-
ज्यया प्रजनिषीय प्रजया च पशुभिश्चेति देवपत्नी
राकाया अहं देवयज्यया प्रजावान्भूयासमिति
राकां सिनीवाल्या अहं देवयज्यया पशुमान्भूया-
समिति सिनीवालीं कुह्वा अहं देवयज्यया पुष्टि-
मान्भूयासमिति कुहूमग्निर्गृहपतिर्यज्ञस्य प्रतिष्ठा
तस्याहं देवयज्यया प्रतिष्ठावान्भूयासमि-
त्यग्निं गृहपतिं देवानां पत्नीरग्निर्गृहपति-
रिति समस्तानुमन्त्रणमेके समामनन्ति ।

यद्यत्र चत्वार एव पत्नीसंयाजास्तदा समस्तानुमन्त्रणम् । सौम्य(सोम)स्य त्वष्टुरित्यु-
पयत्र हुतमिति ज्ञेयम् । अन्यत्र यद्यपि देवतास्तथाऽपि हुतमिति ।

इडाऽस्माननुवस्तान्यृतेन यस्याः पदे पुनते
देवयन्तः । वैश्वानरी शक्री वावृधा-
नोपयज्ञमस्थित वैश्वदेवीत्याज्येडाम् ।

अभिमन्त्रयते ।

या सरस्वती यशोभगीना तस्यै ते
स्वाहेति फलीकरणहोमे हूयमाने
मुखं विमृष्टे । या सरस्वती वेशभगीना
तस्यै ते स्वाहेति हुते मुखं विमृष्टे ।

हस्तेनानुलोमं मार्ष्टि । अग्नयेऽदब्धायवेऽशीततनव इदम् । विश्वेभ्यो देवेभ्य इदम् ।

वेदोऽसि वित्तिरसीति वेद* होत्रा पत्न्यै प्रदीयमानम् ।

अभिमन्त्रयते होत्रा पत्न्यै प्रदीयमानम् । सनेयमित्यन्तः ।

वेदोऽसि वेदसे त्वा वेदो मे विन्देति वा ।

पूर्वस्य विकल्पार्थः ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति वेदमुपस्थेऽस्यमानम् ।

पत्न्या उपस्थे क्षिप्यमाणं वेदमभिमन्त्रयते । वाजिनमित्यन्तः ।

वेदोऽसि वेदो म आहर तृप्तस्त्वं

तृप्तोऽहं प्रजया पशुभिर्भूयासमिति वा ।

गतम् ।

त्वया वेदिं विविदुः पृथिवीं त्वया यज्ञो जायते

विश्वदानिः । अच्छिद्रं यज्ञमन्वेषि विद्वान्त्वया

होता संतनोत्यर्धमासानिति षेद* स्तीर्यमाणम् ।

होत्रा गार्हपत्यात् ।

अग्नेऽदब्धायो इति समिष्टयजुः ।

अनुमन्त्रयते । स्वाहान्तो मन्त्रः सकृदेव । समिष्टयजुर्नानात्वेऽप्यन्ते । वातायेदम् ।

अत्र नानादेवता पदानि श्रूयन्ते तथाऽप्युक्तमाध्वर्यवे तज्ज्ञेयम् ।

दिवः खीलोऽवततः पृथिव्या अध्युत्थितः तेना-

सहस्रकाण्डेन द्विषन्त* शोचयामासि द्विषन्मे बहु

शोचत्वोषधे मा अह* शुचमिति बर्हिरनुर्ग्रहतम् ।

अनुमन्त्रयते ।

सं यज्ञपतिराशिषेति ॥ ११ ॥ यजमानभागं
आश्राति शृतस्य दध्नश्च ब्रह्मणोऽश्राति न
वैश्यराजन्याविदः हविः प्रजननं मे अस्त्विति
शृतस्य दधिकाव्णो अकारिषमिति दध्नः ।

स्पष्टम् ।

अन्तर्चेदि प्रणीतासु मार्जयते ।

उत्तरार्थमिदम् ।

अध्वर्युश्चास्मै संततां धारा स्नावयति सद-
सि सन्मे भूया इत्यानीयमानासु जपति ।

प्रणीतासु स्नाव्यमाणास्वध्वर्युणा ।

प्राच्यां दिशि देवा ऋत्विजो मार्जयन्तामिति
प्रतिदिशं व्युत्सिञ्चति समुद्रं वः प्रहिणोम्य-
क्षिताः स्वां योनिमपिगच्छत । अच्छिद्रः प्रजया
भूयासं मा परासेचिमत्पय इति शेषं निनयति ।

प्रणीताशेषं वेद्याम् ।

यदप्सु ते सरस्वति गोष्वश्वेषु यन्मधु । तेन मे
वाजिनीवति मुखमङ्गुलि सरस्वतीति मुखं विमृष्टे ।

हस्तेन ।

अत्र यजमानभागप्राशनमेके समामनन्ति ।

स्पष्टमन्यत् ।

अत एवोपोत्थाय विष्णोः क्रमोऽसीति
चतुरो विष्णुक्रमान्क्रामति दक्षिणेन प्रक्रम्य
सव्येनानुप्रक्रामति न सव्येन दक्षिण-
मतिक्रामति नाऽऽहवनीयमतिक्रामत्युत्तर-
मुत्तरं ज्यायाः सं तिष्ठःश्चतुर्थं जपति ।

अतो यजमानायतनादेवोत्थाय नान्यत्र स्थितः । दक्षिणपादेनाग्रे प्रक्रम्य सव्येन
तदनूत्तरमुत्तरं प्रक्रमणं ज्यायो दीर्घं त्रीण्येव चतुर्थं प्रक्रमणं नास्ति तृतीये प्रक्रमणे
तिष्ठंश्चतुर्थं विष्णोः क्रमोऽसि शत्रूयत इति जपति ।

उद्यन्नय मित्रमहः सपत्नान्मे अनीनशः । दिवै-
नान्विद्युता जहि निम्नोचन्नधरान्कृधि । उद्यन्नय

विनो भज पिता पुत्रेभ्यो यथा । दीर्घायुत्वस्य
 हेशिषे तस्य नो देहि सूर्य । उद्यन्नद्य मित्रमहं
 आरोहन्नुत्तरां दिवम् । हृद्रोगं मम सूर्य हरि-
 माणं च नाशय । शुक्रेषु मे हरिमाणः रोपणाकासु
 दध्मसि । अथो हारिद्रिवेषु मे हरिमाणं निदध्मसि ।
 उदगादयमादित्यो विश्वेन सहस्र सह । द्विषन्तं
 मम रन्धयन्मो अहं द्विषतो रधम् । यो नः शपाद-
 शपतो यश्च नः शपतः शपात् । उषाश्च तस्मै
 निष्क्रुच सर्वपापः समूहताम् । यो नः सपत्नो
 यो रणो मर्तो भिदासति देवाः । इध्म-
 स्येव प्रक्षायतो मा तस्योच्छेषि किंचनेति ॥१२॥
 आदित्यमुपतिष्ठतेऽग्नम् सुवः सुवस्गन्मेति च ।

वेहीत्यन्तः ।

इदमहममुं भ्रातृव्यमाभ्यो दिग्भ्योऽस्यै दिव
 इति यं द्वेष्टि तस्य वधं मनसा ध्यायति ।

द्विष्म इत्यन्तः ।

यद्यभिचरेदिदमहममुष्याऽऽमुष्यायणस्य प्राणं नि-
 वेष्टयामीति दक्षिणपादस्य पाष्ण्या निवेष्टयति ।

अमुष्येति षष्ठ्यन्तं नाम शत्रोर्गृह्णाति । अमुष्यायणस्येति यस्यापत्यं तस्य तद्विना-
 न्तम् । अयज्ञसंयुक्तमिदं न यज्ञाङ्गम् ।

ऐन्द्रीमावृतमन्वावर्ते इति प्रदक्षिणमावर्तते
 पुण्या भवन्तु या लक्ष्मीः पराभवन्तु याः
 पापीरिति दक्षिणमसमभिपर्यावर्तते ।

दक्षिणस्कन्धमभिःक्षीकृत्याऽऽवर्तते ।

तेजोऽसीत्याहवनीयमुपपर्यावर्तते ।

प्रसव्यमाहवनीयमुपाभिपर्यावर्तते ।

समहं प्रजयेत्युपतिष्ठते ।

आहवनीयम् । षोष इत्यन्तः ।

समिद्धो अग्न इत्युपसमिन्धे ।

दीक्षासमित्यन्तः ।

वसुमान्यज्ञ इत्युपतिष्ठते ।

भूयासमित्यन्तः ।

अग्रे बह्वे स्वदितुं नस्तनये पितुं पच । विभुः शं
तोकाय तनुवे स्योन इति दक्षिणाग्निमुपतिष्ठतेऽग्न
आयूष्यग्रे पवस्वेत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हप-
त्यमुपतिष्ठतेऽग्नं गृहपत इति च तामाशिषमा-
शासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमित्यजातपुत्रो ब्रूयात् ।

ब्रूयादुच्चैरविद्यमानपुत्रः ।

तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मतीमिति जातपुत्रः ।

विद्यमानपुत्रः ।

बहुपुत्रः सर्वेषां पुत्राणां नामान्यनु-
ष्ठुत्य ज्योतिष्मतीमित्यन्ततो वदति ।

तामाशिषमाशासेऽमुष्मा अमुकशर्मणेऽमुकशर्मणे ज्योतिष्मतीमिति ।

ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसावनु मा ज्यो-
तिषा तन्वित्यन्तराऽग्नी निषीदति ।

ज्योतिषे तन्तवे त्वेत्युक्त्वा नाम गृह्णाति ज्येष्ठस्य संबुद्ध्याऽमुकशर्मन्निति ।

वेदतृणान्युपस्थ आधाय ये देवा यज्ञ-

हन इत्यन्तर्वेद्यासीनोऽस्तीमोक्षाञ्जपति ।

अतिमोक्षमन्त्रान् । उपस्थो दक्षिणं जानु सव्ये कृत्वा पादयोः पाष्ण्यौ व्यत्यासेन
सक्थनोः समीपे नयेदेष उपस्थो गोमुखासनमिति प्रसिद्धं योगशास्त्रे ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमु-
ञ्चति सर्वमनुवीक्षतेऽग्रे व्रतपते व्रतमचारिषमि-
त्येतैर्व्रतं विसृजते यज्ञो बभूव स आबभूवेति
यज्ञस्य पुनरालम्भं जपति गोमाः अग्रेऽविमाः
अश्वी यज्ञ इति प्राहुत्क्रम्य जपति ॥ १३ ॥

प्राचीं विशमुत्क्रम्य ।

यज्ञं शं च ते यज्ञं नमो नमश्च ते यज्ञं शिवेन मे
संतिष्ठस्वं स्योनेन मे संतिष्ठस्व सुभूतेन मे संति-
ष्ठस्व ब्रह्मवर्चसेन मे संतिष्ठस्व यज्ञस्यर्धिमनु संतिष्ठ-
स्वोप ते यज्ञं नम उप ते नम उप ते नम इति जपति ।

स्पष्टम् ।

वृष्टिरसि वृश्च मे पाप्मानमृतात्सत्यमुपागामप्सु
श्रद्धेत्यप उपस्पृश्य यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

स्पष्टम् ।

ब्राह्मणास्तर्पयित्वा इति संप्रेष्यति ।

बहुवचनादधिकांस्तर्पयति भक्ष्यभोज्यादिपरिवेषणेन । अष्टौ दश वेति वैखानसः ।
तथा पशौ शतमिति । तर्पयतेति प्रैषोऽध्वर्युं प्रत्यन्यं पाकसंस्कर्तारं वा प्रति । आत्मानं
प्रत्येवेति राद्धान्तः ।

एवं विहितं प्रवसतोऽपि याजमानम् ।

प्रवासगतस्यापि याजमानं भवत्येव ।

यस्यामस्य दिश्यग्रयो भवन्ति तां दिशमभिमुखो मन्त्राञ्जपति ।

याजमानमन्त्रान् । स्पष्टम् ।

अध्वर्युः कर्माणि करोति ।

यद्यपि न यजमानस्य प्रतिनिधिस्तथाऽपि परार्थे ह्यस्त्येव प्रतिनिधिरतो यान्यन्या-
थानि तानि समन्त्राण्येव कुर्यादध्वर्युः । स्वामित्वप्रयुक्तसंस्कारेषु न प्रतिनिधिरित्येवमु-
पपादितम् । कर्तृत्वे त्वस्त्येव प्रतिनिधिरिति भावः ।

अन्यान्यभिमर्शनात् ।

अभिमर्शनं वेदेर्हविषां च तद्विनाऽन्यानि, दर्शितमभिमर्शनं जपाङ्गमिति । यद्ययं
करणमन्त्रः स्यात्तदाऽध्वर्योरेव समन्त्रं कर्म स्यात् । न मन्त्रो जपपूर्वभाव्यङ्गम् । अतः
एवाभिमृश्य जपतीत्येतद्वलेन व्याख्यातम् । जपस्य वेदिसंस्कारत्वात्तस्मादभिमर्शन-
स्याङ्गत्वं संस्कारकं जपं प्रत्येव संस्कारस्य यजमानार्थत्वात्त्राभिमर्शनं परार्थं किं तु
जपस्य पूर्वभाव्यङ्गं तदर्थं सदापि यजमानसंस्कार एव ।

तस्याङ्गभूतस्य लोपेऽपि प्रधानार्थान्मन्त्राञ्जपेदेवेत्याह—

यजमानो मन्त्राञ्जपत्यन्यान्व्यादेशनात् ।

व्यादेशनं चतुर्धाकरणानामिदं ब्रह्मण इत्यादि । तदभिमृश्यैवेदमित्यादिकमित्युक्त-
मेव । तत्राभिमर्शनसद्भावेऽपि तस्य व्यादेशनाङ्गता व्यादेशनं च परार्थमतोऽभिमर्शन-
मपि कृत्वाऽध्वर्युरेवेदमित्यादिशति करणमन्त्रत्वाभावेऽपि करणमन्त्रवदेव द्रव्यसंस्कार-
मन्त्राणामपि परार्थत्वादध्वर्युप्रतिनिधित्वमस्त्येव । तेन तान्न यजमानो जपतीत्यर्थः ।
ब्रध्न पिन्वस्वेत्यादिजपोऽपि व्यादेशनाङ्गं ब्राह्मणानामिदं हविरितिलिङ्गात् । ततस्तु
व्यादेशनशब्देन तदङ्गमन्त्रजपो लक्ष्यते । सोऽप्यध्वर्युणैव कार्यं इत्येवं नाऽऽशङ्कनी-
यं जपस्य साक्षाद्यजमानसंस्कारत्वात्तेनैव कार्यः । ओं निर्वपेत्यस्य स्थानेऽग्रे हविर्नि-

वर्षस्यामीत्युक्तमेव । युष्मदर्थं प्रत्यादेशो दक्षिणत एतेति ब्राह्मणा अयं व ओदन इति चाध्वर्युरेव भूपते भुवनपत इति ब्रह्मवरणमध्वर्युणा समन्त्रं कार्यं न तत्र जप इत्यर्थः । ओं निर्वपेत्यापि । आदेशनमन्त्रादन्यान्मन्त्रानित्यर्थः । स्पष्टीकृतं भाष्यकृता—अध्वर्युणा कर्तव्यानि । तानि वक्ष्यामः । ब्रह्मवरणम् । अग्ने हविः । इदं ब्रह्मण इति व्यादेशनम् । दक्षिणत एत ब्राह्मणा अयं व ओदन इति दानमन्त्रः । ब्राह्मणास्तर्पयित्वा इति प्रैषश्च । आत्मानं प्रत्यपि परार्थत्वात् । अथामन्त्रकाण्यध्वर्युर्कर्तव्यानि । प्रस्तरधारणम् । इडारम्भः । इडाप्राशनम् । प्रतिदिशं व्यूहनं च । प्रणीतामु मार्जनं समिन्धनं च । अथ प्रवसता यजमानेन सर्वे मन्त्रा जपितव्याः प्रयोगक्रमेण । अध्वर्युकृतानि याजमानानि वर्जयित्वा । यथा ब्रह्मवरणम् । ओं निर्वपेत्यादि । अध्वर्युवर्ज्यानि । यजमान वाचं यच्छ । यजमान हविर्निर्वप्यामि । वर्षतु ते पर्जन्य इत्येतानि । एतयोरपि यजमानं स्मृत्वा जप इत्येव न्याय्यम् । अन्यान्व्यादेशनादित्यभिधानात्प्रतिदिशं व्यूहनमध्वर्युः । जपो याजमानं ब्रध्नेति व्यादेशनं समन्त्रमेवेदं ब्रह्मण इत्यादिकमध्वर्योः । अन्यथा सूत्रविरोधः स्यात् ।

एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां याजमानम् ।

एवं विकृतेष्टिषु निरूढादिपशुबन्धेषु चेदमेव वैशेषिकं तत्र तत्रैवोक्तम् ।

यथाविकारमनुमन्त्रणाः ।

अग्नेरहं देवयज्ययेति यद्यपि देवतामात्रं श्रूयते तथाऽपि तस्य हृतस्यानुमन्त्रणमित्युक्तमेव । हविष एव विकारेणानुमन्त्रणमन्त्रा ज्ञेया नतु द्विदेवतस्य द्विदेवत एकदेवतस्यैकदेवत्य इति, इन्द्रस्य चेन्द्रियावीति किंतु हविःसामान्यात् । अनुमन्त्रणमन्त्रो यो यस्य हविषो विकारस्तस्य तस्य तेनाविकृतेनोहितेन वा ।

अपवादमाह—

इन्द्रस्य वैमृधस्याहं देवयज्ययाऽसपत्नो भूयासः
सरस्वत्या अहं देवयज्यया वाचमन्त्राद्यं पुषेयं
पूष्णोऽहं देवयज्यया पुष्टिमान्पशुमान्भूयासमादित्या
अहं देवयज्यया प्रजनिषीय प्रजया च पशुभिश्च
द्यावापृथिव्योरहं देवयज्ययोभयोर्लोकयोर्ऋध्यासं भू-
मानं प्रतिष्ठां गमेयमर्यम्णोऽहं देवयज्यया स्वर्गं लोकं
पुषेयं विश्वेषां देवानामहं देवयज्यया प्राणैः सायु-
ज्यं गमेयमिन्द्रस्येन्द्रियावतोऽहं देवयज्ययेन्द्रियावी

पशुमान्भूयासमिन्द्रस्य त्रातुरहं देवयज्यया त्रातो

भूयासमिति प्रत्यक्षान्नाता अनुपन्नणाः ॥ १४ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठे याजमानप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

एतेषु हविषु प्रकृतितोऽतिदेशेन प्राप्ता अनुमन्त्रणमन्त्रास्तेषामनारभ्य प्रत्यक्षवचनैः प्राप्तैर्बाधः । एते मन्त्रा लिङ्गेन यत्र यत्र यस्य प्रतिपाद्या देवता तत्र हविषि पुरोडाशे चरावामिक्षायां वा प्राप्नुवन्ति । नतु विकारेष्वन्यदेवताकेषु तेषु दर्शपूर्णमासाम्याभेवातिदेशात् । निरूपितमेतत् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

अग्न्याधेयस्य याजमानं व्याख्यास्यामः ।

स्पष्टम् ।

पुरस्ताद्ब्राह्मौदनिकात्केशश्मशूणि वापयते नखानि

निकृन्तते दतो धावते स्नात्यहतं वासः परिधत्ते ।

प्रथमब्रह्मौदनात्पूर्वं स्पष्टमन्यत् ।

ब्रह्मौदनं प्राशितवज्रो वरं ददाति ।

षरोऽनाढ्यस्य गुञ्जाद्वयं सुवर्णमृत्विग्भ्यः ।

आहितासु समित्सु पियुनावसिक्तरेतसौ ददाति ।

अभ्यज्याऽऽहितासु तेभ्य एव स्त्रोपुंसौ पूर्वमसिक्तमगतं रेतो ययोस्तादृशौ गावौ ददाति ।

न प्रयाति न प्रवसति ।

सगृहो न प्रयाति विना गृहेण प्रवासस्तमपि न करोति ।

नास्याग्निं गृहाद्हरन्ति ।

अस्य यजमानस्य गृहादन्ये नाग्निं नयन्ति ।

अन्यतश्च नाऽऽहरन्ति ।

तदीया अन्यतोऽपि नाऽऽनयन्ति । लौकिकाग्निप्रतिषेधोऽन्यस्य तु हरणं न प्राप्तमेव ।

शिल्पैरेताः रात्रिं जागर्ति ।

एतां रात्रिं यस्याभर्षोदिते सूर्य आहवनीयमाधास्यन्भवति । शिल्पैर्वीणावेणुमृदङ्गादिभिर्निद्रामतिवाहयति ।

शलकैरग्निमिन्धान उभौ लोकौ सनेम-
हम् । उभयोर्लोकयोर्ऋद्ध्वाऽतिमृत्युं तरा-
म्यहमिति शलकैस्तां रात्रिमग्निमिन्धे ।

ब्राह्मोदनिकमग्निं शलकैः काष्ठतक्षणैर्दीप्तं करोति । सकृन्मन्त्रस्तूष्णीमनन्तरं, रात्रि-
मिति कालाध्वनोरत्यन्तसंयोग इति वचनात्संततम् ।

मही विश्वपत्नी सद्ने ऋतस्पावाची एतं धरुणे रयी-
णाम् । अन्तर्वत्नी जन्यं जातवेदसमध्वराणां जन-
यथः पुरोगाभीत्यरणी प्रदीयमाने प्रतीक्षत आरोहतं
दशतं शकरीर्ममर्तेनाग्न आयुषा वर्चसा सह ।
ज्योग्जीवन्त उत्तरामुत्तरां समां दर्शमहं पूर्णमासं
यज्ञं यथा यजा इति प्रतिगृह्णात्यृत्विग्वती स्थो
अग्निरेतसौ गर्भं क्वाथां ते वामहं ददे तत्सत्यं
यद्वीरं विभृथो वीरं जनयिष्यथः । ते मत्प्रातः प्रजन-
यिष्येथे ते मा प्रजाते प्रजनयिष्यथः । प्रजया पशुभि-
र्ब्रह्मवर्चसेन सुवर्गे लोक इति प्रतिगृह्णाभिमन्त्रयते ।

सकृदेव पूर्वं मन्त्राः ।

आत्मन्नाग्निं गृह्णीति यथाऽध्वर्युरिदमहमवृतात्सत्य-
मुपैमि सत्यान्मानुषमुपैमि मानुषादैव्यमुपैमि दैवीं
वाचं यच्छामीति वाचं यच्छति प्रजापतेस्त्वा
प्राणेनाभि प्राणिमि पूष्णः पोषेण मह्यम् । दीर्घा-
युत्वाय शतशारदाय शतं शरद्भ्य आयुषे वर्चसे
जीवात्त्वं पुण्यायेति जातमभिप्राणित्यहं त्वदस्मि
मदासि त्वमेतन्ममासि योनिस्तव योनिरस्मि ।
ममैव सन्वह हव्यान्यग्ने पुत्रः पित्रे लोककृज्जात-
वेद इति जातमभिमन्त्र्य वरं ददाति ।

जातमग्निमभि उपरि नासया श्वासं मुञ्चति ।

वाचं विसृजतेऽत्र क्षौमे वाससी परिदधाते यजमानः पत्नी च ।

परिदधाते इति द्विवचनेन याजमाने दंपत्योरेव ग्रहणे पुनर्निर्देशो यजमानद्वित्व-
शङ्कानिवृत्त्यर्थः ।

ते अपवृत्तेऽग्न्याधेयेऽध्वर्यवे दत्तो याभ्यां याभ्यां
व्याहृतभ्यां येन येन यथर्ष्याधानेन याभ्यां

याभ्यां सार्वराष्ट्रीभ्यां येन येन च धर्मशिरसा
दधाति सर्वत्र तेन तेनोपतिष्ठते ॥ १५ ॥

स्पष्टम् ।

सुगार्हपत्यो विद्वहन्नरातीरुषसः श्रेयसीः श्रेयसी-
र्द्धत् । अग्रे सपत्ना अपवाधमानो रायस्पोष-
मिषमूर्जमस्मासु धेहीत्याहितं गार्हपत्यमुपतिष्ठत
इमा उ मामुपतिष्ठन्तु राय आभिः प्रजाभिरिह
संवसेय । इहो इडा तिष्ठतु विश्वरूपी मध्ये
वसोर्दीदिहि जातवेद इति मध्यदेशे हियमा-
णमभिमन्त्रयते समयार्धे वरं ददात्यानशे व्या-
नशे सर्वमायुन्यानिश इत्याहितमाहवनीयमुपतिष्ठते ।

समयार्धेऽर्धोदिते सूर्ये वरं ददाति ।

ये ते अग्रे शिवे तनुवौ विराट्च स्वराद्व ते मा
विशतां ते मा जिन्वतां ये ते अग्रे शिवे तनुवौ
सन्नादचाभिभूश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वतां ये
ते अग्रे शिवे तनुवौ विभूश्च परिभूश्च ते मा विशतां
ते मा जिन्वतां ये ते अग्रे शिवे तनुवौ प्रभ्वी च
प्रभूतिश्च ते मा विशतां ते मा जिन्वतां यास्ते अग्रे
शिवास्तनुवस्ताभिस्त्वा दध इति शिवाभिस्तनु-
भिराहितमाहवनीयमुपतिष्ठते स्निक्च स्नीहितश्च
स्तिहितश्च सदात्री चामतिश्चानाहुतिश्च निर्ऋ-
तिरेतास्ते अग्रे घोरास्तनुवोऽमर्त्यो मर्त्यस्तान्ग-
च्छन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति
पुरस्तात्पूर्णाहुतेर्घोराभिरुपतिष्ठते पूर्णाहुतौ वरं
ददात्युपरिष्ठात्पूर्णाहुतेः शिवाभिरुपस्थाय ।

ये ते अग्रे शिवे तनुवावित्याद्युक्ताभिः पुनः ।

धिराभक्रभैरुपतिष्ठतेऽथर्वपितुं मे गोपायान् प्राणेन
संमितम् । त्वया गुप्ता इषमूर्जं मदन्तः शतं
जीवेम शरदः सत्रीरा इति दक्षिणाग्निं नर्यं प्रजां
मे गोपाय मूलं लोकस्य संततिम् । आत्मनो

हृदयान्निर्मितां तां ते परिददाम्यहमिति गार्ह-
पत्यं शस्य पशून्मे गोपाय विश्वरूपं धनं वसु ।
गृहाणां पुष्टिमानन्दं तास्ते परिददाम्यहमित्याह-
वनीयं सप्रथसभां मे गोपायेन्द्रियं भूतिवर्धनम् ।
विश्वजनस्य छायां तां ते परिददाम्यहमिति स प्रथ
सभां मे गोपाय ये च सभ्याः सभासदः । तानि-
न्द्रियावतः कुरु सर्वमायुरुपासतामिति सभ्यमहे
बुध्निय मन्त्रं मे गोपाय श्रियं च यशसा सह । अहये
बुध्नियाय मन्त्रं श्रियै यशः परिददाम्यहमित्याव-
सथयं पञ्चधाऽग्नीन्व्यक्रामद्विरासृष्टा प्रजापतेः ।
ऊर्ध्वारोहद्रोहिणी योनिरग्नेः प्रतिष्ठितिरिति सर्वान् ।

अग्नीन्सकृत् । स्वशाखाविराजक्रमाणामेतैर्विकल्पः ।

यत्रास्मै ॥ १६ ॥ शतमक्षान्प्रयच्छति तेषु कृतं
विजित्य सभासद्भ्यः प्रयच्छति ते यज्जयन्ति
तदुभयमन्नं सस्कृत्य ब्राह्मणान्भोजयति ।

व्याख्यातमेतदाधान एव ।

आग्नेयस्य दक्षिणाकालेऽजं पूर्णपात्रमुपवर्हणं
सार्वसूत्रमश्वं रथं वासः षड्वा द्वादश चतुर्विंश-
तिरपरिमिता वर्धमाना ददाति तासां धेनुरन-
ड्वान्मिथुनौ चाऽऽदिष्टरूपाण्यजं पूर्णपात्रमुपवर्हणं
चाग्नीध्रे ददात्यश्वं ब्रह्मणे धेनुं होत्रे गार्हप-
त्यदेशेऽनड्वाहमाहवनीयदेशेऽध्वर्यवे शेषः साधा-
रणस्त्रिंशन्माने पूर्वयोः पवमानहविषोर्हिरण्ये द-
क्षिणां ददाति चत्वारिंशन्मानमुत्तमे धेनुमादित्ये ।

व्याख्यातमेतदाधानान्त एव ।

आधानप्रभृति यावज्जीवं नानृतं वदेत् ।

अत्र भाष्यकारः शब्दानृतमर्थानृतिं च शब्दानृते सारस्वतीष्टिर्भगवता पतञ्जलि-
नोक्ता । अर्थानृते व्रातपत्येव । आचमनव्याहृतिजपविष्णुस्मरणानि सर्वत्र समुच्ची-
यन्ते च ।

नास्य ब्राह्मणोऽनाश्वान्गृहे वसेत् ।

अकृतभोजनो ब्राह्मणोऽस्याऽऽहिताग्नेर्गृहे न वसेदिति यथा स्यात्तथाऽऽहिताग्निः कुर्यात्तस्यैव व्रतं यावज्जीवमित्यनुवर्तते न ब्राह्मणस्य । तस्माद्वसत्यर्थं ब्राह्मण आगते तस्य सत्यां भोजनेच्छायामन्नं दद्यादेव तदभावेऽन्यत्क्षुन्निवारकं दद्यात्तदसंभवे तु माष्य-कारेणोक्तं व्याहृतिजपो ब्राह्मणभोजनं चेति बाधूल इति ।

सूर्योदमतिरिथं वसत्यै नापरुन्ध्यात् ।

अस्तमितसूर्यमतिरिथं पूर्वं यस्य स्थितिर्नास्ति सोऽतिथिः । कश्चनापि यदि वासार्थं प्राप्तोऽस्यापरोधं निवारणं न कार्यं निवासार्थं स्थलं यथायोग्यं दातव्यमेवेत्यर्थः । अत्रापि बाधूलोक्तमेवाकरणे प्रायश्चित्तम् ।

न नक्तमन्यत्रान्नादद्यात् ।

अन्नादन्यन्नक्तं रात्रौ न दद्यात् । हिरण्यधान्यादि गवादि च न रात्रौ दद्यात्पर-स्वत्वापादनं न कुर्यात् । ग्रहोपरागादौ पुण्यकाले रात्रौ संकरूप्य श्रोभूते पात्रसात्कु-र्यादिति गम्यते । केचित्तु दानमात्रस्यापि प्रतिषेधं व्याचक्षते । अत्राग्नये व्रतपतये पुरो-डाशमष्टाकपालं निर्वपेद्य आहिताग्निः सन्नव्रत्यमिव चरेदेतेदेव प्रायश्चित्तमुक्तमापदि त्वाहुतिरिति ।

अन्नं रात्रौ देयमित्युक्तं तत्राप्याह—

अन्नं ददन्नक्तमदयीत ।

दीयमानमप्यन्नं नक्तं गृह एवादयीत भोजयेत् । न बहिर्नेतुं दद्यात् । अदयीतेति पाठोऽनेकसूत्रगतो व्याख्यातो मया भाष्यकृता तु न दयीतेति पाठो व्याकृतः । दय दाने परस्वत्वापादनं दानं तेन लक्षितं गृहाह्वर्हिर्नयनं तत्र कुर्यादित्यभिप्रायेण व्याख्यातं स एवार्थो यस्त्वदयीतेति पाठोक्तः ।

नवीषपक्कस्याश्रीयात् ।

गर्तादौ स्थापितं फलादिकमुपरिष्ठाद्यवधानेनाग्निना पक्वं यत्तद्वीषपक्वं तन्नाश्रीयादि-त्येके व्याचक्षते । निरुक्ताभिप्रायेणान्ये व्याचक्षते । निरुक्ते हि पृथिवीवचनो निरुक्त ऋग्वी-षशब्दः षकारोपधोऽयं तैत्तिरीयसूत्रकारैः पठ्यते । कात्यायनेन तु सकारोपधस्तत्रोभयो-रपि पृथिव्येव वाच्या तथा पक्कस्तद्गतेनाग्निनोष्मणेति यावत्तथा च योऽयमृवीसः पृथिव्या-मग्निरिति, भाष्यकारेण तु पाठ ऋजीषपक्कस्येत्युपलब्धो व्याख्यात ऋजीषमुद्धृतसारं तक्रपिण्यादि तन्नाश्रीयादिति । ऋवीषमित्ययं पाठस्तैत्तिरीयकसूत्रेषु सर्वत्रास्मत्सूत्रे च दृश्यते युक्तश्च । नहि किञ्चिद्वर्जिषेण पच्यते तेनापि कर्मधारय ऋजीषशब्दात्पक्ष-ब्दस्य पूर्वनिपातः स्यात्तस्माद्वीषमित्येवायं पाठश्च ।

या अन्तर्नाव्या आपस्तासां नाश्रीयात् ।

नावि नौकायामन्तर्भवाः स्थापिता वा पतिता वा छिद्रैः प्रविष्टा वा तासां प्राशनं न कुर्वीत । पात्रान्तरव्यवधानस्थितानां न दोषः । आपस्तम्बोऽन्तर्नाव्यापां नाश्रीयादित्याह । नावि स्थित्वेति चार्थः संभवति । अतो नाव्यानामपां नाश्रीयादन्तश्चापां नाश्रीयादर्थाज्जाव्यन्तरपि किमप्युदकं न प्राश्रीयादित्यर्थः ।

रजतं हिरण्यं बर्हिषि न दद्यात् ।

यत्र हिरण्यं देयत्वेनोक्तं गवादिप्रत्याम्नायत्वेन वा प्राप्तं तत्र रजतं न देयं किंतु सुवर्णाद्येवेत्यर्थः । बर्हिषि यज्ञे श्रौते कर्मणीति यावत् ।

क्लिन्नं दारु नाभ्यादध्यादभ्यादध्याद्वा ।

अग्नाविति शेषः । क्लिन्नमुदकेन । अभ्यादध्याच्च तदन्यस्यालाम इति व्याख्येयमन्यथा सूत्रद्वयमनर्थकमेव स्यात् ।

स्वकृत इरिणे प्रदरे वा नावस्येत् ।

स्वभावोदरे देशे नावस्येदवसानमवस्थानं न कुर्यात् । प्रदरो भूमिगर्तस्तत्रापि ।

हिंकृत्य वाग्यतः स्त्रियं संभवेत् ।

हिमिति कृत्वा पश्चात्स्त्रियं गच्छेत् ।

व्याहरेद्वा ।

न व्याहरेद्वेत्यर्थः ।

नैतस्मिन्संवत्सरे पशुनाऽनिष्ट्वाऽनादिष्टो मांसं भक्षयेत् ।

रागतः प्राप्ते मांसमक्षणे निरुद्धेनाङ्गपशुना वाऽनिष्ट्वा नैतस्मिन्संवत्सरे मांसं भक्षयेत् । आदिष्टो भक्षयेदपि ।

यदि भक्षयेन्मनसाऽग्निभ्यः ग्रहिणोमि भक्षं मम वाचा

तं सह भक्षयन्तु । अप्रमाद्यन्नप्रमत्तश्चरामि शिवेन

मनसा सह भक्षयतेत्युक्त्वाऽऽदिष्टो भक्षयति ।

ब्राह्मणैरादिष्टो भक्षयेदनिष्ट्वाऽपि पशुना ।

द्वादशरात्रमजस्रेष्वग्निष्वाज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति ।

रात्रिशब्दोऽहोरात्रे प्रयुज्यते । अत्राऽऽरम्भविधिस्ताध्वर्येव एवोक्तस्तथा कृत्वाऽऽरम्भप्रभृति द्वादशरात्रं सायंप्रातश्चतुर्विंशतिहोमानाज्येन स्वयमग्निहोत्रं जुहोति । अजस्रता तु विधेया द्वादश दिनानि ।

अतमाह—

अहतं वासो वस्ते ।

द्वादशरात्रमहतमप्रच्छिन्नाग्रमरजकधौतमहतम् ।

काममन्यो जुहुयात् ।

स्वयमित्यस्य विकल्पः ।

व्रतचारी त्वेव स्यात् ।

॥ मांसमश्नीयात् स्त्रियमुपेयादित्यर्थः ।

स्वयं त्रयोदशीं जुहोति ।

स्वयमेवेत्यर्थः । त्रयोदशीं रात्रिं पयसेति यावत् ।

यां प्रथमाग्निहोत्राय दुहन्ति साऽग्निहोत्रस्य दक्षिणा ।

त्रयोदर्श्यामग्निहोत्राय यां गां दुहन्ति तां गां दद्यात् । पूर्वं यद्यन्यो जुहुयात्तस्मै ।
अथवाऽऽरम्भेऽग्निहोत्रस्य वाऽध्वर्युस्तस्मै । माष्ये तु आधानादूर्ध्वं द्वादशाहमाश्वपदि-
कधारणमिति बौधायनाश्वजानयोरिष्टम् । द्वादशाहमाश्वपदिकमग्निं धारयेदिति श्रुतेः ।
केचित्पवमानेष्टेः परं द्वादशाहमिति व्याचक्षते तदन्तत्वादग्निसिद्धेः । शाठ्यायनेक
द्वादशाहधारणं स्वयंहोमाभ्यहोमाश्च श्रुता इति सत्याषाढेनाऽऽचार्येण होमः प्रधानमे-
वोपदिष्टम् । अतोऽग्निहोत्रोपक्रमात्परमिति । मध्येऽन्वारम्भणीयाप्राप्तौ तेष्वेवाग्निषु
कार्या पौर्णमासी च । केचित्तु यत्र द्वादशाहावकाशस्तत्र धारणमेव । यत्राष्टोऽव-
काशो नक्षत्राधानादौ तत्राऽऽरम्भणीयायां न धारणम् । पौर्णमास्याधानेऽवकाशामा-
वात्त धारणमिति वर्णयन्ति । तदयुक्तम् । संकोचे कारणामावात् । स्यादेतत् । सेष्ठ-
पवृज्येति वचनं संकोचकमिति । न तस्य सांवत्सरादिकल्पव्यावृत्तिपरत्वात् । सोमा-
धानेनाजस्ता इति भारद्वाजः । अस्माकमजस्रधारणस्य होमप्रधानत्वादुदवसानायायां
तदूर्ध्वं द्वादशाहधारणम् । आश्वपदिक एव होमा इतरेषामजस्रत्वादजस्र इति वक्तव्ये
बहुवचननिर्देशस्य प्रयोजनं पक्षहोमसमारोपणनिषेधो होमप्रधानत्वादेव । द्वितीयाधाने
नाजस्तादिधर्माः । प्रोषिते यजमाने सर्वप्रायश्चित्तं कृत्वाऽजस्रेष्वेवाऽऽज्यहोमः कर्तव्यः ।
द्वादशाहात्परं प्रणयनं च । केचित्प्रत्यागते ब्रातभृतिं चेच्छन्ति । तेषां तदहः प्राय-
श्चित्तं त्रयोदश्यां प्रातर्हुत्वाऽग्नित्यागः । अहा० स्ते । वाम० होति । अत्राप्यजस्रत्व-
माज्यहोमश्च । यां प्र० क्षिणा । अध्वर्यवे देया प्रथममिति वचनात् । प्रथमहोमः
पयसा । ततः परमाज्येन । अथवा द्वादशाहादूर्ध्वं यः सायंहोमः स पयसा प्राथम्य-
स्यापेक्षितत्वात् । मिथु० दाति । अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासयोर्यथाकालप्रारम्भे पवमानेष्टि-

रिति बाधूलः । अनन्तरे मुख्यकाल एवाऽऽरम्भः । उभा० दक्षिणा । परिवा० ब्राह्मणम् ।
अनङ्गान्दक्षिणेति श्रुत्यन्तरमिति भाष्यग्रन्थः ।

मिथुनौ गावावन्वारम्भणीयायां ददात्युभयीः पुनरा-
धेय अग्न्याधेयिकीर्दत्त्वा पौनराधेयिकीर्ददाति पुन-
र्निष्कृतो रथः पुनरुत्स्यूतं वासः पुनरुत्सृष्टोऽनङ्गान्दक्षि-
तमानं च हिरण्यं पुनराधेयस्य दक्षिणाऽपि वा पौनराधे-
यिकीरेव दद्यादिति पैङ्ग्यब्राह्मणम् ॥ १७ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

पुनरित्यादि बौधायनेन व्याख्यातम् । पुनर्निष्कृतो रथो दक्षिणेति पुनःसंस्कृत
एषां भवति पुनरुत्स्यूतं वासः पुनःसंस्कृतमेव तत् । पुनरुत्सृष्टोऽनङ्गानित्यवशीर्णं
एवैष उक्तो भवति । अत्राऽऽहानुग्रहमापस्तम्बः—यदीतराणि न विद्येरन्नप्यनङ्गाहमेव
प्रदद्यादनङ्गुहि ह वा एते कामा अतश्च भूयांस इति पैङ्गायनिब्राह्मणमिति ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रथमे-
गवैजयन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अग्न्याधेयः समाप्तः ।

अग्निहोत्रस्य याजमानं व्याख्यास्यामः स्वयमिधमाहरन् ।

अन्येनाऽऽहृतमपि विहारं प्रत्यानयति स्वयमेव ।

विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा । अग्ने
मा ते प्रतिवेशा रिषामेति विहारमभ्येति ।

स्पष्टम् ।

यदग्ने यानि कानि चेति प्रतिमन्त्रमाहवनीये वर्षिष्ठमिधमादधाति ।

आहवनीये वर्षिष्ठमन्येषु ततोऽल्पीयांसमल्पीयांसमिधमादधाति प्रत्यृचमेकैकस्मिन् ।

उद्धरेत्युद्गध्रियमाणमभिमन्त्रयते ।

स्वयंहोमेऽनुमन्त्रणमन्यं प्रति प्रैषः प्रेषित उद्धरतीत्याध्वर्यव उक्तत्वात् । अत्रोद्धर-

णानन्तरमिधमाधाने वक्तव्ये द्वादशरात्रमजस्त्रेष्वाग्निहोत्रं जुहोतीति विधानमेव पूर्वमुक्तं
[तेन] त्रयोदशमारभ्योद्धृत आधानमिधमाधानमर्थास्तिष्यतीति दर्शितम् ।

उद्धरणप्रभृति नाश्रीयादाहोमाद्विद्युदसीत्यप
उपस्पृश्यापरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य
दक्षिणत उपविशति पत्नी पत्न्या लोक इडाऽ-
सि व्रतभृदहं नाबुभयोव्रतं चरिष्याम्यादित्य
व्रतभृदहं नाबुभयोव्रतं चरिष्यामि मुरूपेऽहं
नाबुभयोव्रतं चरिष्यामीड एहि मयि श्रय-
स्वेति यदग्निहोत्र्यां व्रतं तदात्मन्कुरुते ।

अग्निहोत्र्यां गवि व्रतं तृणपर्णादि भु(उ)क्तं तदात्मनि भावयेत् ।

श्रद्ध एहि सत्येन त्वाऽऽह्वयामीत्याह्वयमाना-
मियमासि तस्यास्तेऽग्निर्वत्सः सा मे स्वर्गं च
लोकमुभयं च धुक्ष्वेति दुह्यमानामोमुन्नेष्याम्युन्न-
यामीति वोच्यमाने हविर्देवानामसि मृत्योर्मेऽ-
भयं स्वस्ति मेऽस्त्वभयं मे अस्त्वित्युपाङ्गु-
क्त्वोमुन्नयेत्युच्चैः प्रत्याहोन्नीयमाने तिष्ठति न
चक्रम्यते वाचं यच्छत्याहोमादुन्नीत उपविशति ।

अग्रय इ० ओषधीभ्य इ० प्रजापतय इ० प्रातः सूर्यायेदं० ।

उत्तरामाहुतिमुपोत्थाय क्वातिर्यङ्ङि ।

ईषत्प्राङ्मुख आहवनीयामिमुखश्चेत्क्वातिर्यङ्ङि ।

आहवनीयमुपतिष्ठते सर्वैरुपस्थानैः ।

यावन्त्युपस्थानानि वैकल्पिकानि तैः सर्वैरनादेश आहवनीयमेव । उत्तरामाहुति-
मित्यविशेषविधानादुभयकालमप्यनादेशे ।

उपप्रयन्तो अध्वरमिति षड्भिस्तासामग्नीषो-

मीयया पूर्वपक्ष उपतिष्ठेतैन्द्राग्न्याऽपरपक्षे ।

तासां मध्येऽयं ते योनिरित्येतस्याः पूर्वमग्नीषोमीया यथापाठमैन्द्राग्न्या ।

अग्नीषोमाविमं सुम इत्यग्नीषोमीयो-

भा वामिन्द्राग्नी इत्यैन्द्राग्नी तयोः ।

तयोर्मध्ये पूर्वमुक्तयोरग्नीषोमीययैन्द्राग्न्येति अयं ते योनिरिति षष्ठ्योपस्थायेत्यर्थः ।

परस्ताद्विहव्यस्याऽऽदितश्चतसृभिरुपतिष्ठते ।

ममाग्र इत्येतःभिरधिवोचता म इत्यन्ताभिः ।

तासामुपरिष्ठादग्र आयूँषि पवस इति षड्भिराग्निपावमानीभिः ।

आहवनीयमेव । एताभिरेव पुनः संवत्सरे ।

संवत्सरे गार्हपत्यमुपतिष्ठत आयुर्दा अग्नेऽ-
स्यायुर्म देहीति चतुर्भिराहवनीयं चित्रावसो
स्वस्ति ते पारमशीयेति द्विरावर्तयत्यसौ
स्वस्ति तेऽस्त्वसौ स्वस्ति तेऽस्त्विति सर्वेषां
पुत्राणां नामानि गृह्णाति द्विद्विरैकैकस्य ।

यज्ञशर्मन्स्वस्ति तेऽस्तु द्विः ।

अग्नेः समिदस्यभिज्ञस्त्या मा पाहि सोमस्य
समिदसि परस्या म एहि यमस्य समिदसि
मृत्योर्मा पाहीत्येतैस्तिस्त्रः समिध आदध्या-
दिन्धानास्त्वा शतं हिमा इति चतुर्थीम् ।

प्रत्यग्नि ।

वयं सोम व्रते तव मनस्तनूषु विभ्रतः । प्रजावन्तो अशी-
महीति मुखं विमृष्टे सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसा गथा इति च ।

पुनः ।

संपश्यामि प्रजा अहमिति ॥ १८ ॥ मनुष्यानुपतिष्ठतेऽ-
म्भस्थाम्भो वो भक्षीयेति पशून्रेवती रमध्वमित्यन्त-
राऽग्नी तिष्ठञ्जपति संहिताऽसि विश्वरूपीरिति गामा-
लभते वत्सं वोप त्वाऽग्ने दिवे दिव इति षड्भिर्गायत्री-
भिर्द्विपदाभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठत ऊर्जा वः पश्याम्यूर्जा मा
पश्यतेति गोष्ठं भुवनमसि सहस्रपोषं पुषिसहस्रपोषस्वे-
शिषे तस्यास्ते भूयिष्ठभाजो भूयास्मेति पुनरेव गामालभते
वत्सं वा महित्रीणामत्रोऽस्तु द्युक्षं मित्रस्यार्यम्णः ।
दुराधर्षं वरुणस्य । नहि तेषाममाचन नाध्वसु वारणेषु ।
ईशे रिपुरघशस्सः । ते ह पुत्रासो अदितेः शर्म यच्छन्त्व-
जसम् । प्रदाशुषे वार्याणीति माहित्रेण तृचेनोपतिष्ठते

तत्सवितुर्वरेण्यमिति सावित्र्या सोमानं स्वर्णमित्येषा
सोमानं स्वर्णं कृणुहि ब्रह्मणस्पते । कक्षीवन्तं य
औशिजः । योरेवान्यो अमीवहा वसुवित्पुष्टिवर्धनः । स
नः सिषक्तु यस्तुरः । मा नः शंसो अरुषो धूर्तिः प्रण-
ञ्जार्त्यस्य । रक्षा णो ब्रह्मणस्पत इति ब्राह्मणस्पत्याभिरु-
पतिष्ठते कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुच्छसीति द्वे परि
त्वाऽग्रे पुरं वयमित्येषा परि ते दूढभो रथोऽस्मां अश्रोतु
विश्वतः । येन रक्षसि दाशुष इति पर्यावर्त्यान्तत उपतिष्ठते ।

पर्यावर्त्य परि त्वाऽग्रे इति पूर्वपठितया विपरीत इत्यस्या अनन्तरमुपतिष्ठते तथा
शाखान्तरे पाठात् ।

यथादर्शिते पाठेऽपि प्रमाणमाह —

दूढभवतीमुत्तमामेके समामनन्ति निमृदोऽसि न्यहं तं
मृधासं योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति पुरस्तात्प्रपदे-
नावगृहीयाद्यदि श्रेयसा स्पर्धेत प्रभूरसि प्राहं तमभिभूयासं
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति दक्षिणतः पदोऽव-
गृहीयाद्यदि सदृशेन स्पर्धेताभिभूरस्यभ्यहं तमभिभूयासं
योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्म इति पश्चात्पाष्ण्याऽवगृही-
याद्यदि पापीयसा स्पर्धेत ॥ १९ ॥ पूषा मा पशुपाः
पातु पूषा मा पथिपाः पातु पूषा माऽधिपाः पातु पूषा
माऽधिपतिः पात्विति जपित्वा प्राची दिगग्निर्देवता यो
मैतस्यै दिशो भिदासादग्निं स ऋच्छत्वग्निर्मे तस्यै दिशो
गोपायतु दक्षिणा दिगिन्द्रो देवता यो मैतस्यै दिशो
भिदासादिन्द्रं स ऋच्छत्विन्द्रो मे तस्यै दिशो गोपायतु
प्रतीची दिक्श्रुतो देवता यो मैतस्यै दिशो भिदासान्म-
रुतः स ऋच्छतु मरुतो मे तस्यै दिशो गोपायन्तु उदीची
दिक्मित्रावरुणौ देवता यो मैतस्यै दिशो भिदासान्मि-
त्रावरुणौ स ऋच्छतु मित्रावरुणौ मे तस्यै दिशो गोपा-
येताम् । ऊर्ध्वा दिग्बृहस्पतिर्देवता यो मैतस्यै दिशो
भिदासाद्बृहस्पतिं स ऋच्छतु बृहस्पतिर्मे तस्यै दिशो
गोपायतु । इयं दिगदितिर्देवता यो मैतस्यै दिशो भिदा-
साददिति स ऋच्छत्वदितिर्मे तस्यै दिशो गोपाय-

त्विति दिश उपस्थाय धर्मो मा धर्मिणः पातु विधर्मो मा
विधर्मिणः पात्वायुश्च प्रायुश्च चक्षुश्च विचक्षुश्च प्राणश्चापा-
नश्च प्राश्वावाञ्चोरुग उरुगोऽर्कस्य ते वयं वाचा संभक्तेन
गमेम ह्यच्छिन्नो दैव्यस्तन्तुर्मा मनुष्यच्छेदि दिव्या-
द्धान्नो मा छित्सि मामायुषा ज्योतिषे तन्तवे त्वाऽसा-
वनु मा ज्योतिषा तन्वित्यन्तराऽग्नी तिष्ठञ्जपत्यग्र आयुः-
ष्यग्ने पवस्वेत्याग्निपावमानीभ्यां गार्हपत्यमुपतिष्ठतेऽग्ने
गृहपत इति च तामाशिषमाशासे तन्तवे ज्योतिष्मतीमि-
त्यजातपुत्रो ब्रूयात्तामाशिषमाशासेऽमुष्मै ज्योतिष्मती-
मिति जातपुत्रो बहुपुत्रः सर्वेषां पुत्राणां नामान्यनुदृत्य
ज्योतिष्मतीमित्यन्ततो वदति साय२ सायमुपतिष्ठते॥२०॥

उत्थाय । उत्तरस्या आहृत्याः समीपेऽनन्तरमेवोत्थाय स्वयं होमे प्राक्प्राशनात् ।
उपप्रयन्त इति षड्वत्सैत्तिरीयके समाम्नाताः । पैङ्गके तासां याऽग्नीषोमीया
तां पञ्चमीं कृत्वा षड्भिः पूर्वपक्ष उपतिष्ठते । ऐन्द्राग्नीं पञ्चमीं कृत्वा
यथापाठं षड्भिरपरपक्षे यं त इत्यस्याः पुरस्ताद्विहव्यस्य ममाग्र इत्यादि-
तश्चतस्रभिरुपतिष्ठते । तासां विहव्यानामुपरिष्ठादग्र आयूःषि पवस इति षड्भिः
प्रथमे गार्हपत्यमुपस्थाय संवत्सरे संवत्सरे तामिरुपतिष्ठते नान्तराले । केचिदाहुः षड्-
भिरुत्तराभिरितिश्रुतेनित्यत्वाद्द्वादशभिरुपस्थानं नित्यं संवत्सरान्त आवृत्तिरिति, तत्र
युक्तं ग्राह्यम् । संवत्सर आग्निपावमानीभिरुपस्थानस्य नियतत्वात्तस्य च पूर्वाभिः संव-
न्धात्संवत्सरे संवत्सरे नियतं महोपस्थानं सर्वस्मिन्पक्षे कार्यम् । तत आयुर्दा वचोदा-
स्तनूपा अग्र इति चतुर्भिराहवनीयमुपतिष्ठते । चतुर्थे मन्त्रे च यच्चित्रावसो स्वस्ति ते
पारमशीयेति तद्द्विरावर्तयति । तदनन्तरं देवदत्तशर्मन्स्वस्ति तेऽस्तु यज्ञदत्तशर्मन्
स्वस्ति तेऽस्तु इति द्विर्द्विरैकैकस्य नाम गृह्णाति । अग्नेः सोमस्य यमस्येन्धाना इति
सर्वेष्वग्निषु समिध आधायोपतिष्ठते । अम्भस्थेति मनुष्यान्पशून्पि । रेवतीरिति गार्ह-
पत्याहवनीययोर्मध्ये तिष्ठञ्जपति । संहिताऽसीति गामग्निहोत्रीमालभते वत्सं वा
यस्याः पयसा होमः । इदमुप त्वेति तिस्रो गायत्र्योऽग्ने त्वं न इति तिस्रो द्विपदः ।
ताभिः षड्भिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते । ऊर्जा व इति गोष्ठगतान्पशूनुपतिष्ठते । भुवनमसी-
ति पूर्ववत् । महित्रीणामत्रो अस्त्विति तृचेनाऽऽहवनीयमुपतिष्ठते । तत्सविनुर्वरेण्यं
सोमानं योरवान्यो मा नः शंस इति सावित्रीया ब्राह्मणस्पत्याभिश्चाऽऽहवनीयमेवोप-
तिष्ठते । कदाचन स्तरीरसि कदाचन प्रयुक्तसि परि त्वाऽग्ने परि ते दूढम इत्येतेना-
नुक्रमेणाऽऽहवनीयमेवोपस्थायात्रैव तिष्ठन्पूषा मेति जपित्वा प्राची दिगिति यथालिङ्गं
दिश उपस्थायान्तराऽग्नी तिष्ठन्धर्मो मेति जपति । अत्र ज्येष्ठस्य नामग्रहणम् । अग्र

आयूष्यग्ने पवस्वाग्ने गृहपत इति तिसृभिर्गार्हपत्यमुपतिष्ठते तामाशिषममुष्मै बहुपुत्र-
स्तामाशिषमाशासे देवदत्तशर्मणे ब्रह्मदत्तशर्मणे यज्ञदत्तशर्मणे ज्योतिष्मतीमिति । उपप्र-
यन्त इत्येवमादिना ज्योतिष्मतीमित्यन्तेनोभयकालं प्राप्ते विकल्पः । सायं सायमुपति-
ष्ठत इति अत्र सायं सायमिति सूत्रेण सायं सायमेवेत्यवधारणं सायमेवोपस्थानं न
प्रातरित्युक्तम् । अत्र वाशब्दाभावः श्रुत्यनुविधानात् । अग्निहोत्रं जुहोतीत्यविशेषे-
णोपस्थानं विधाय पुनर्नक्तमुपतिष्ठते न प्रातरिति विहितप्रतिषिद्धत्वाद्विकल्पः । एवं
सूत्रेऽप्युभयत्र प्राप्तः पुनः सायमिति ग्रहणात्सायमेव न प्रातरित्यर्थात्सिध्यतीति सायं
नियतं प्रातर्विकल्पः ।

अत्रैवोपस्थानं प्रातरत्राप्युपस्थानान्याह विकल्पेन—

अपि वा दिवैतत् ।

वक्ष्यमाणेषूपस्थानेषु दिवा विकल्पोऽपि वेत्यनेनोक्तः ।

भूर्भुवः सुवः सुप्रजाः प्रजया भूयासः सुवीरो वीरैः
सुवर्चा वर्चसा सुपोषः पोषैरिति वा काममैन्द्रो वित्तादिति
वा श्रद्धा मे मा व्यगादिति वा भर्तुं वः शक्यमिति वा ।

स्पष्टम् ।

तत्सर्वं कृताकृतम् ।

कालद्वयोपस्थानं कर्तव्यं न कर्तव्यं वेत्यर्थः । तथा च श्रुतिरुपस्थेयोऽग्निरित्युपक्रम्य
तस्मान्नोपस्थेय इत्युक्त्वाऽपि वदति तस्मादुपस्थेय इति विहितप्रतिषिद्धत्वादुपस्थाने
विकल्पः । उपस्थानपक्षेऽपि महोपस्थानेन नक्तं भूरित्यादिचतुर्णामेकेन दिवोपस्थानं
न वा दिवैति नक्तमुपतिष्ठते न प्रातरहंरूपतिष्ठत इति श्रुतयः प्रमाणम् ।

चतुर्भिः सह विकल्पान्तरमाह—

प्रातरवनेकेन प्रातरुपस्थेयः ।

प्रातरवनेक इति कर्मनामधेयं तद्वतैरेव मन्त्रैरुपस्थेयः । आहवनीयोऽनादेशो ।

तत्राधिश्रित उन्नीयमाने वा ।

अग्निहोत्रहविष्यधिश्रिते वोन्नीयमाने वाऽग्रे वक्ष्यमाणं कार्यमित्यर्थः ।

विहव्यस्याऽऽदितश्चतसृभिरुपस्थाय ।

ममाग्रे वर्च इत्यादिभिराहवनीयमुपस्थाय ।

अपां पत इति त्रीनुदकाञ्जलीभिनयति प्रातिषिक्ता

अरातय इति त्रिः परिषिञ्चति कालाय वां जैत्रि-

याय वामिति पाणी प्रक्षालयत इदमहं दुरन्न्यां निःप्लाव-
यामीत्यप आचम्य निष्ठिवति भ्रातृव्याणां सपत्नाना-
मिति पुनरेव पाणी प्रक्षालयत इन्द्रियवतीमद्याहं वाच-
मुद्यासामिति यथारूपं प्राणायतनानि संमृज्योत्तरेणानुवा-
केनोपतिष्ठते तत्रावाग्विसोः स्वस्ति ते पारमशीयेति त्रिरा-
वर्तयत्यसौ स्वस्ति तेऽस्त्वसौ स्वस्ति तेऽस्त्विति सर्वेषां
पुत्राणां नामानि गृह्णाति त्रिरैकैकस्य पुरस्तादग्नीषोमीयां-
द्विहव्यस्योत्तराभिश्चतस्रभिरुपस्थायानुवाकशेषेणोपतिष्ठते ।

प्रत्यञ्जलि मन्त्रावृत्तिः प्रतिप्रतिषेकं पुरस्ताद्देवीः षडुर्गिरिति चतसृभिः । स्पष्टमन्यत् ।
शाखान्तरीयमन्त्राणां पाठस्त्वापस्तम्बेन दर्शितः—अपां पते येषां भागः सत एकस्त्री-
नुदकाञ्जलीन्नियति । प्रतिषिक्ता अरातयः प्रतिषिक्ता अरातय इति त्रिभूमौ परिषिच्य
कालाय वां जैत्रियाय वामौद्देत्रियाय वामन्नाद्याय वामवनेनिजे सुकृताय वामिति
पाणी प्रक्षालयते । इदमहं दुरन्न्यां निःप्लावयामीत्याचम्य निष्ठिवने मन्त्रः । भ्रातृव्या-
णां सपत्नानामहं भूयासमुत्तमः । अपां मेत्रादिवोदकमिति हस्तौ प्रक्षाल्य । अग्नि-
मस्तु नास्मत्सूत्रकृता विनियुक्तः । आपस्तम्बेन च विनियुक्तः अथ धातर्मयि धेहि
श्रियो माऽधिपतिं कुरु । विशाभीशानो मघवेन्द्रो मा यशसा नयेदिति जपित्वाऽग्नय-
व्यष्टा देव ब्रूतावीडुच्छपथजम्भनीम्न आपो मज्जमिव प्राणिजन्नस्मन्सु(?)शपथाः अधो-
त्याचम्येति मन्त्रद्वयमधिकमापस्तम्बीयम् । इन्द्रियावतीमद्याहं वाचमुद्यासं वाचं दीर्घप्रा-
णोच्छिन्नोऽदब्धो गोपाः सकृन्नासापुटे अजस्रं दैव्यं ज्योतिः सौपर्णं चक्षुः, चक्षुषो भुगृती
कर्णौ देवश्रुतौ कर्णौ केशा बर्हिः शिखाप्रस्तरे शिखां यथास्थानं कल्पध्वं स हृदयादौ
मा मा हासिष्टेति सर्वाण्यङ्गानि । एवं यथालिङ्गमङ्गानि संमृश्य, इत ऊर्ध्वं सर्वान्युप-
स्थानं तन्नास्मत्सूत्रकृतोक्तम् । वर्चोऽसि वर्चो मयि धेह्यायुक्तायुपत्नीस्वधा वो गोप्री-
योगेस्थ गोपायत मा रक्षतमात्मसदौ मेस्थामोनः कश्चित्प्रधान्मा प्रमेष्मन्नुपप्रत्नमुप-
भूर्भुवः सुवरायुर्मे यच्छेति सर्वानुपस्थायेत्यापस्तम्बीयम् । उत्तरेणानुवाकेनाऽऽहवनीय-
मुपतिष्ठते । उपप्रयन्त इत्यनुवाकेन तच्छाखायामुत्तरो भवति तस्मिन्ननुवाके चित्रावसे,

१ क. ख. ग. ट. ठ. ण. यथायतनं । २ घ. ड. च. ढ. 'मृशत उत्त' । ३ झ. ञ. ट. त्रिखिरं । ४ इ. ड. 'मीयया विह' । ५ घ. 'या विह' । ६ च.ट. 'वज्रता' । ७ च. 'मिव प्रा' । ८ च. सुश्रुतौ ।

स्वस्तीत्यस्मात्पूर्वः पुत्राणां नामान्येकैकं त्रिरावर्तयेत्पूर्ववत् । तत्रापि विशे विश इत्य-
स्मादनन्तरं पूर्वपक्षेऽग्नीषोमाविमश्सुम इत्यपरपक्ष उभा वामिन्द्राग्नी इत्युपस्थायायं ते
योनिरिति अनुवाकशेषेणोपतिष्ठते । वर्माजठरान्नादमामद्यास्मिञ्जने भूयासमनन्नादः स
योऽस्मान्द्वेष्टि कवी मातारंश्चा मापशुमन्तामामद्य ।

तस्मात्पुरा प्रातरग्निहोत्रे नोपावरोहेदित्येकेषाम् ।

अग्निहोत्रेऽपराग्नेः पुरतो नोत्सर्पेदित्येकेषां शाखिनां मते नोपस्थेय इत्यर्थः ।
केचिद्याजमानं सर्वमपि निवर्तत इति व्याचक्षते ।

अग्नेस्तृणान्यपचिनाति तेजस्वी ब्रह्म-
वर्चसी भवतीति विज्ञायते ॥ २१ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अग्नेराहवनीयात्तृणानि परिस्तरणानि निर्गमय्य स्थापयतीत्यर्थः । विज्ञायते श्रुतौ ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ षष्ठप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

ऋते गृहस्य प्रवासं व्याख्यास्यामः ।

विनाऽग्निभिर्भार्यया च प्रवासम् ।

अग्नीन्समाधेहीति संप्रेष्यति प्रवत्स्यन्भास्वत उपतिष्ठते
मम नाम प्रथमं जातवेद इति चतसृभिराहवनीयं पशून्मे
शस्स्ये पाहि तान्मे गोपायास्माकं पुनरागमादित्याहवनी-
यमुपस्थायाभिप्राण्याग्ने सहस्राक्षेत्युपतिष्ठते प्रजां मे नर्य
पाहि तां मे गोपायास्माकं पुनरागमादिति गार्हपत्यमुप-
स्थायाभिप्राण्याग्ने गृहपत इत्युपतिष्ठतेऽन्नं मे बुध्न्य पाहि
तन्मे गोपायास्माकं पुनरागमादिति दक्षिणाग्निमुपस्थाया-
भिप्राण्याग्ने वह्न इत्युपस्थाय विराजक्रमैरुपतिष्ठते यथा
पुरस्तादिमान्मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं युवम् । अवि-

नष्टानविहृतान्पुषैनानभिरक्षत्वस्माकं पुनरागमादित्यन्त-
राऽग्नी तिष्ठञ्जपति मा प्रगाप पथो वयं मा यज्ञादिन्द्र
सोमिनः । मां तस्थुर्नो अरातयः । उदस्मा ५ उत्तरात्र-
याग्ने घृतेनाऽऽहुत । रायस्पोषेण सःसृज प्रजया च
बहून्कृषीति प्रक्रामति सकाशेऽग्नीनां वाचं यच्छत्य-
सकाशे विमृजते व्रतकालेषु व्रतं चरति ।

उद्धरणप्रभृति नाशनीयादाहोमादित्यादिव्रतं विद्युदसीत्याद्यैपि यजमानसंस्कारो-
जपश्चेडाऽसीति हविर्देवानामिति चोपस्थानानि च दर्शपूर्णमासवत्सर्वं ज्ञेयम् । उप-
स्थाने समिदाधानमध्वर्युरेव । गवाळम्भस्तु लुप्यते परार्थत्वात् । विहाराभिमुखो मन्त्रा-
ञ्जपतीति सूत्रान्तरम् । तथाऽऽह भरद्वाजः—एवं विहितमेवास्य प्रवसतोऽप्युपस्थाने
परिसंमृश्य कर्माणि चाध्वर्युस्तानि कुर्याद्यजमानो मन्त्राञ्जपेदिति ।

ऋतुं प्रत्युपतिष्ठते ।

प्रवासीवल्भे प्रत्यृतु प्रवासोपस्थानं कुर्यान्मासद्वये मासद्वय इत्यर्थः ।

यद्यनुपस्थिताभिरापद्यते प्रवासः ।

दैवान्मानुषाद्वाऽग्नीननुपस्थाय प्रवसति तदाऽग्ने वक्ष्यमाणमुपस्थानम् ।

इहैव सं तत्र सतो वो अग्नयः प्राणेन वाचा
मनसा विभार्मे । तिरो मा सन्तमायुर्मा प्रहा-
सीज्ज्योतिषा वो वैश्वानरेणोपतिष्ठ इत्युपतिष्ठते ।

यत्र तिष्ठति तत्रैव विहाराभिमुखः । सकृदेव प्रत्येत्याभयंकरेणोपस्थानम् ।

श्रोष्य ।

प्रवासादागत्य ।

समिधो धारयन्विश्वदानीमाभरन्तोऽनातुरेण मनसा ।
अग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति विहारमभ्येत्य सकाशेऽ-
ग्नीनां वाचं यच्छति, सकाशे विमृजतेऽग्नीन्समाधेहीति
संप्रेष्यति ॥ २२ ॥ ज्वलत उपतिष्ठते नमस्ते अस्तु
भीदुषे नमस्त उपसद्ने । अग्ने शुम्भस्व तन्वा सं मा रय्या
सःसृजेत्युपसामिन्धेऽग्नेः समिदस्यभिश्चस्त्या मा पाहीत्येतै-
स्त्रिभिस्त्रिभिः समिध आदध्यादिन्धानास्त्वा शतं हिमा
इति चतुर्थी मनो ज्योतिर्जुषतामित्यध्वर्युराहुतिं जुहोति
यदि दशमीमतिप्रवसति मम नाम तव च जातवेद
इति चतस्रभिराहवनीयं पशून्मे शःस्याज्जुगुपस्तान्मे

पुनर्देहीत्याहवनीयमुपस्थायाभ्यपान्याग्रे सहस्राक्षेत्युगति-
 ष्ठते प्रजां मे नर्याजुगुपस्तां मे पुनर्देहीति गार्हपत्यमुपस्था-
 याभ्यपान्याग्रे गृहपत इत्युपतिष्ठतेऽन्नं मे बुध्न्याजुगु-
 पस्तन्मे पुनर्देहीति दक्षिणाग्निमुपस्थायाभ्यपान्याग्रे वा
 इत्युपस्थाय विराजक्रमैरुपतिष्ठते यथा पुरस्तादिमान्मे
 मित्रावरुणा गृहानजुगुपतं युवम् । अविनष्टानविहृतान्पू-
 र्णानाभ्यपराक्षीदास्माकं पुनरागमादित्यन्तराऽग्नी तिष्ठ-
 क्षपति गोपायाजुगुप इति सर्वत्रानुषजति गोपायेति वा ।

स्पष्टम् ।

अथैकेषां विज्ञायते कः श्रेयाः सं विष्णुं बोधयिष्यतीत्यप्रा-
 बुष्कृतानामेवोपस्थानं स्यादभयंकराभयं मे कुरु स्वस्ति
 मेऽस्तु प्रवत्स्यामीति प्रवत्स्यन्नभयंकराभयं मेऽकार्षीः
 स्वस्ति मेऽस्तु प्रावात्स्यमिति प्रोष्य ॥ २३ ॥ गृहा मा
 विभीत मा वेपीद्वूर्जं विभ्रत एमसि । ऊर्जं विभ्रद्वसु-
 वनिः सुमेधा गृहानेभि मनसा मोदमानः । येषामभ्येति
 प्रवसन्त्येषु सौमनसो बभुः । गृहानुपह्वयामहे ते नो
 जानन्तु जानतः । उपहूता इह गाव उपहूता अजावयः ।
 अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः । उपहूता
 भूरिसखाः सखायः स्वादु संमुदः । अरिष्ठाः सर्वपुरुषा
 गृहा नः सन्तु सर्वदा । ऊर्जस्वन्तः पयस्वन्त इरावन्तो
 ह सामुदः । अनश्वा अतृण्या गृहा मास्मद्विभीतनेति
 गृहानभ्येति क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवः शग्मः
 शंयोः शंयोरिति प्रविशति न तदहरागतः कलहं करोति
 गृहानहः सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वीरैतमः सुशेवान् । इरां
 बहन्तः सुमनस्यमानास्तेष्वहः सुमनाः संविशामीति
 संविशति विश्वा उत त्वया वयं धारा उदन्या इव ।
 अतिगाहेमहि द्विष इति भार्याः समीक्षते ॥ २४ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अप्रादुष्कृतोपस्थानपक्षेऽथैकेषामित्यादिनोक्तमेवानुपस्थिताग्नेः प्रवसत आगतस्योप-
स्थानं प्रोष्येत्यादि तु समानं प्रवासादागतस्य । संविशतीति धर्ममात्रम् । स्पष्टमन्यत् ।
मनस्वती तु होतव्याऽध्वर्युणा याजमानकाण्डे पठिता । सा च प्रादुष्कृतोपस्थानान्त-
र्गतेति नाभयंकरोपस्थानेनापोहेत्युपस्थान इत्याह माप्यकृत् । अन्ये तु होमार्थमुद्भूते
मनस्वतीमिच्छन्ति तथाऽजस्तेऽप्याहवनीये । ऋत्वातिप्रवासे व्रातपती व्रातभृती वा ।
संवत्सरातिप्रवासे पवित्रेष्टिराश्वलायनभरद्वाजाभ्यामुक्ता । वैश्वानरी बौधायनेन मनस्वत्या
समुच्चयः । सर्वत्राग्नीन्विहाय दंपत्योरुभयोः प्रवासे त्वाधानं स्मर्यते—

विहायाग्नीन्सभार्यश्चेत्सीमामुल्लङ्घ्य गच्छति ।

होमकालात्यये तस्य पुनराधानमिष्यते ॥ इति ।

बहुभार्यस्यैकस्या अपि संनिधौ न दोषः ।

तथा—असमक्षं हि दंपत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

द्वयोरप्यसमक्षं चेद्भवेद्भुतमनर्थकम् ॥ इति ।

प्रवसति यजमाने भार्यायां रजस्वलायां तु तामपरुध्य होतव्यमिति माप्यकृत् ।
तथेष्टिस्तु शुद्धायामित्याह । अन्ये तु तामपरुध्यैवेष्टिमिच्छन्ति । नित्येष्टेः करणमुक्तं
स्मृतिभिरिति तामपरुध्यैवेष्टव्यमिति त्वाहुः । अत्र माप्यकृतोक्तं तथा संध्ययोर्नदी-
तरणे सीमालङ्घने वाऽऽधानं तथा समारोप्याग्नीन्प्रयागे सीमानद्यतिक्रमे पत्न्यरणी
अन्वारभते । आपत्काले तु समस्यापि होम उक्तो भरद्वाजेन । पर्वणि सायं सायं
यावन्तः सायं होमा आगामिचतुर्दशीसायं होममभिव्याप्य तावन्ति चतुरुत्नीयैकस्यामेव
समिधि तन्त्रेण होमः । प्रातरपि पुनस्तावन्ति चतुरुत्नीय शेषं पूर्ववत् । अत्यापदि
सायं वा प्रातर्वोभयहोमान्परिगणयोन्याभ्युज्जेप्यामीत्युभयं प्रत्येवं चतुरुत्नीय प्रातश्चे-
त्प्रथमां सौरिं द्वितीयामाग्नेयीं सायं चेद्विपरीतं हुत्वा शेषं तन्त्रेण सौर्यमाग्नेयं हवि-
रिति संनमति विपरीतं वा हुत्वा शेषं समाप्य प्रयाति पर्वणः प्रातर्मथित्वा प्रातःसायं-
होमौ, इष्टिः पशुश्च यदि पर्वणि न मन्येत्तत ऊर्ध्वं तन्तुमतीष्टिर्होमातिक्रमप्रायश्चित्तं
च द्वितीयपर्वपर्यन्तं तत्राप्यशक्ये मन्यन्ते चाऽऽधानमेव ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां

षष्ठे याजमानप्रश्ने प्रवासाख्यः सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ षष्ठप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

आग्रयणेष्टौ वत्सं प्रथमजं ददाति नानातन्त्रे श्यामाके
वधुं पिङ्गलं मधुपर्कं मधुमन्थं दधिमन्थं क्षीरौदनस्य वा

पात्रं क्षौमं वासो वर्षाधृतं भद्राक्षः श्रेयः समनैष्ट देवा
इति व्रीहीणां प्राश्नात्यग्निः प्रथमः प्राश्नातु स हि वेद
यथा हविः । शिवा अस्मभ्यमोषधीः कृणोतु विश्वचर्ष-
णिरिति श्यामाकानामेतमु त्वं मधुना संयुतं यव५ सर-
स्वत्या अधिमनाऽवचर्कषुः । इन्द्र आसीत्सीरपतिः शत-
क्रतुः कीनाशा आसन्मरुतः सुदानव इति यवानाम् ।

प्राश्नातीति संबन्धः । प्रथमजो वत्सः संवत्सरमध्ये प्रथमतः संवत्सरप्रवृत्तिरेका-
ष्टकातः फाल्गुनीतश्चैत्रीतो वा समानतश्च एकैव सा दक्षिणा । बभ्रुः कपिलः पिङ्गलः
पिङ्गाक्ष एवं द्विरूपो गौः । दधि मधु घृतमापः सक्तवो वा मधुपर्कः । मधुना युक्ताः सक्तवो
मधुमन्यः । दध्ना युक्ता दधिमन्यः । क्षीरयुक्तस्यौदनस्य पूर्णपात्रं क्षौमं वास उक्तं
वर्षाकाले धृतम् । स्पष्टमन्यत् ।

यथाविकारं पञ्चावेकादश प्रयाजाननुमन्त्रयते ।

यो यस्य प्रयाजस्य विकारः स तस्यानुमन्त्रणेन ।

तदेव स्पष्टयन्नाह—

चतुरश्वतुर्भिरादितश्चतुर्थस्यानुमन्त्रणेन

दुरःप्रभृतींश्चतुर उत्तमेनेतरान् ।

संख्यायुक्तेषु प्रयाजादिषु विकृतौ यत्राधिकसंख्याऽभ्यासेन पूरणीया तत्र चतुर्थ-
पञ्चमयोर्मध्ये विकाराः श्रूयन्तेऽतस्ते चतुर्थपञ्चमयोरेव विकाराः सांनिध्यादित्यभिप्राये-
णेदमुक्तं चतुरश्वतुर्भिरादितो यथाप्रकृति चत्वारश्चतुर्थस्य विकारा नवमाद्यास्त्रय उत्त-
मस्य देवता याज्योक्ता अग्निपदान्ताः ।

स्वविदसि स्वविच्वा स्वरिहि स्वर्महं स्वः पशुभ्यो
लोकविदसि लोकं विच्वा लोकमिहि लोकं महं लोकं
पशुभ्यो गातुविदसि गातुं विच्वा गातुमिहि गातुं महं
गातुं पशुभ्यो नाथविदसि नाथं विच्वा नाथमिहि नाथं
महं नाथं पशुभ्यो न वा उवेतन्मित्रयस आशानां त्वा
विच्वा आशा इति पशौ संज्ञप्यमाने जपति हुतायां
वपायां परं ददाति तिस्रो वा दक्षिणा नयेत् ।

वरं धेनुम् । याः काश्चित्तिवो वा गाः । वरे न दक्षिणाधर्म इति केचित् । उभय-
प्राप्यस्येव दक्षिणाधर्म इति सर्वमतं, नयेद्दद्यात् ।

यथाविकारं पञ्चावेकादशानुयाजाननुमन्त्रयते

त्रींस्त्रीनेकैकेन प्रथमेन दशममुत्तमेनोत्तमम् ।

प्रथमः प्राकृतः स्पष्टः । तस्यैवाभ्यासो दशमः । स्पष्टकृत् प्राकृतपदेकादशः

प्रतीयतेऽतो नियतौ द्वौ । ततो नवावशिष्यन्ते । तत्र तेषु त्रयस्त्रयः प्राकृतप्रथमानु-
मन्त्रणेन प्रथमस्य प्राकृतत्वात्तत्समीपस्थौ द्वौ वैकृतौ प्रथमस्य विकारौ । तथाच त्रीन्प्र-
थमान्प्रथमानुमन्त्रणेनानुमन्त्रयते । ततोऽवशिष्टानां क्रमेण विनियोगे प्राप्तेऽष्टमस्य स्पष्टस्य
नराशंसस्य स्विष्टकृद्विकारत्वं वक्तुमयुक्तं क्रमस्य लिङ्गेन बाधादतो नराशंसात्पूर्वं
वैकृतश्चतुर्थप्रभृतिचत्वारः क्रमेण द्वौ नराशंसस्य द्वावन्त्यौ स्विष्टकृतः । एवं च नराशं-
सेन सह त्रीन्दिव्यतीयेनानुमन्त्रणेन नवमः परिशेषाच्चराशंसानन्तरत्वाच्च स्विष्टकृतो
विकारः । एवं च षष्ठसप्तमनवमांस्त्रीस्तृतीयेनानुमन्त्रणेन तथा त्रींस्त्रीनेकैकेनेत्युपपन्नं
यथाविकारभेकादशानुयाजानिति स्थितेऽपि पुनः प्रथमेन दशममित्युदाहरणत्वेन प्रद-
र्शितम् । तेन च प्रथमाष्टमयोरपि निर्णयः सिद्धः । ततस्तु सप्तानामवशिष्टानां पूर्वोक्त-
क्रमानन्तर्यन्यायेन यथाविकारं विनियोग इत्यर्थः ।

शृङ्गाणीवेच्छृङ्गिणां संददाश्रिरे चषालवन्तः
स्वरवः पृथिव्याम् । ते देवासः स्वरवस्त-
स्थिवांसो नमः सखिभ्यः सन्नान्माऽवगा-
तेति ॥ २५ ॥ हुतं स्वरुमुपतिष्ठत आशा-
सानः सुवीर्यमिति संस्थिते यूपम् ।

उपतिष्ठते ।

चातुर्मास्येष्वनद्वाहमनडुहो वा हिरण्यं वैश्वानरे
ददाति धेनुं पार्जन्ये यथाविकारं नव प्रयाजाननुमन्त्रयते
चतुरश्रतुर्भिरादितश्चतुर्थस्यानुमन्त्रणेन दुरःप्रभृती-
श्चतुर उत्तमेनोत्तमं वत्सं प्रथमजं वैश्वदेवे ददाति
यथाविकारं नवानूयाजाननुमन्त्रयते त्रींस्त्रीनेकैकेन ।

कृतव्यं रुयानमाध्वर्यवे ।

तद्वत् तत्सत्यं तद्वत् तच्छ्रेयं तेन शक्यं तेन
राध्यासमिति सर्वत्र केशेषूप्यमानेषु जपति चतुरो
मासान्नानृतं वदति न मांसमश्नाति न स्त्रिय-
मुपैति नोपर्यास्ते जुगुप्सेतानृततात्प्राङ्शेते न
मध्वश्नाति नाञ्जीत नाभ्यञ्जीतर्तो जायामुपे-
यात्सर्वेषां चातुर्मास्यानामेतान्पन्तरालव्रतानि
भवन्ति धेनुं वरुणदद्यात्तेषु ददात्युपधं मवय-

सः साकभेषु यस्य रवते जुहोति तमेव पौर्णा-
दव्येऽश्वः श्वेतमादित्ये गां वा श्वेतः षड्गवं
द्वादशगवं वा सीरमुष्टौ वाष्टारं वाऽन्यतरः
शुनासीरीयेऽश्वः श्वेतः सौर्ये गां वा श्वेतं
तदभावेऽगौः श्वेतः स्याच्छ्वेतः स्यात् ॥ २६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

नोपरि मध्यकादावास्ते । प्राचीनशिराः शेते । प्रवयसं वृद्धम् । यस्य शब्दे पूर्णा-
दव्येण जुहोति तमेव वृषभं तस्य दक्षिणां ददाति अथर्ववे । षड्भि-
र्गोभिर्युक्तो हलो द्वादशभिर्वा । उष्ट्रो(रौ)वाष्टारा(?)महान्वलीवर्दः । तदभावे
श्वेतस्य गोरभावे त्वगौरन्यः श्वेतोऽजो भेषो वा । गोरजस्य भेषस्य च परस्परप्रतिनि-
धिभावो विध्यपराधप्रश्ने च वक्ष्यते । अश्व्यासः प्रश्नसमाप्त्यर्थः ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैज-
यन्त्यां षष्ठे याजमानप्रश्ने आग्रयणपशुचातुर्मास्ययाज-
मानमष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां षष्ठः प्रश्नः ॥ ६ ॥

समाप्तेयं महादेवकृतप्रयोगवैजयन्तीव्याख्या ।